

М. ОБИДОВА

„РУСТАМ“
ТУРКУМИДАГИ
ДОСТОНЛАР

ТОШКЕНТ
УЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1982

Рисолада «Рустам» туркумидаги дostonларнинг гоъвий-бадий хусу-сиятлари баён қилинган. Материалларни қиёсий ўрганиш асосида «Султонхон», «Рустамнинг яраланиши», «Офтобхон» дostonларининг умумий сюжет йўллари тикланган.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари кандидати
Т. МИРЗАЕВ

Тақризчилар:
филология фанлари кандидатлари
С. ҚОСИМОВ, К. ИМОМОВ

Обидова М.
«Рустам» туркумидаги дostonлар
(Масъул муҳаррир Т. Мирзаев). Т., «Фан»,
1982, 64 б.

Абидова М. Цикл дастанов «Рустам».

ББК 83.3Уз1
8

О $\frac{70202-2128}{М 355(04)-82}$ рез. 82 460400000

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1982 й.

КИРИШ

Кўп миллатли Ватанимизнинг барча халқлари сингари ўзбек халқи маънавий маданияти тарихида ҳам фахрли ўрин тутган, меҳнаткаш халқ оммасининг гоёвий, ахлоқий ва эстетик тақомилида зўр аҳамият касб этган сўз санъати ҳақида, унинг энг қадимий тури бўлган халқ оғзаки ижоди тўғрисида гап борганда, беихтиёр буюк пролетар ёзувчиси А. М. Горькийнинг халқ даҳоси ва салоҳиятига, унинг ижодкорлик қобилияти ва сўз кучига берган баҳоси эсга келади: «Халқ — ер юзидаги бутун бойликларни яратувчи куч, шу билан бирга, у барча маънавий бойликларнинг ягона ва битмас-туганмас манбаи. Ер юзида яратилган нарсаларнинг ҳаммаси — бутун маданият инсон меҳнати билан яратилган ва ишлаб чиқилган»¹. Зотан, шу юксак баҳо мезони нуқтаи назаридан Урта Осиёнинг энг қадимги халқларидан бўлган ўзбек халқи тарихига назар ташласак, унинг кўп асрлик, бой моддий ва маънавий маданиятга эга эканини, ўз тарихий тараққиётида илм, санъат ва адабиёт соҳасида жаҳоншумул ютуқларни қўлга киритганини, асрлар давомида оғзаки ва ёзма бадий адабиёт дурдоналарини яратиб, жаҳон маданияти хазинасига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшиб келганини кўрамиз.

Ўзбек халқи турли тарихий шароитларда, ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг барча босқичларида оғзаки бадий ижоднинг, халқ эпосининг улкан намуналарини яратиб, улар орқали ўз давридаги ижтимоий ва сиёсий ҳаётга, меҳнат шароити ва жамият ҳаётига бўлган муносабатларини, дунёқарашларини, дарду ҳасратларини, орзу умидларини, қайғу ва шодликларини, ўз донишмандлиги ва ақл-заковатини ифодалаб келди. Бевосита омма ва халқ ижодкорларининг муштарак меҳнати билан уларга сайқал бериб, тақомиллаштириб авлоддан-авлодга мерос қолдирди. Қўшиқ, эртақ, достон, мақол, матал, масал,

¹ Қаранг: Горький М. Адабиёт ҳақида (адабий-танқидий мақолалар). Тошкент, 1962, 265, 330-бетлар.

латифа, қисса, ривоят, афсона ана шу улкан маданий мерос — халқ поэтик ижодининг асосий жанрлари бўлиб, бу жанрларда кўплаб ғоявий-бадиий мароқли асарлар пайдо бўлди. Хусусан, ўзбек халқ эпосининг намуналари — «Алпомиш», «Гўрўғли» туркумидаги дostonлар ўзбек халқ поэтик ижодининг мангу фахри бўлиб қолди. Чунки «Ҳар бир халқнинг жаҳон маданияти хазинасига қўшган адабий бойликларининг муҳим бир қисмини халқ эпоси ташкил этади. Халқ эпоси омманинг асрлар давомидаги ҳаётий тажрибалари, тушунчалари асосида коллектив ижодий меҳнати билан юзага келган»².

Лекин ўзбек халқи ижодий генийсининг ана шундай кўп асрлик бадиий ёдгорликлари фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина жадал тўпланиб, илмий тадқиқот манбаига айланди. Чунки Улуғ Октябрь социалистик революцияси зулм ва зўрликдан, қуллик ва қашшоқликдан иборат эски дунёни емириб ташлаб, мамлакатимиз халқларининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида мисли кўрилмаган катта ўзгаришларга сабаб бўлган янги ижтимоий тузум — социализмни барпо этди. Меҳнаткаш халқнинг асрий истак ва орзулари рўёбга чиқиб, у тарихда биринчи марта ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга бўлди, ўз ижодий кучларини ҳар томонлама равнақ топдириш имкониятига эришди.

В. И. Лениннинг мамлакатимизда социализм қуриш планига мувофиқ партиямиз белгилаган конкрет вазифаларни амалга ошириб бориш ўзбек халқининг маданий ва маънавий ҳаётида бўлганидек, халқ оғзаки ижоди соҳасида ҳам катта ютуқларни қўлга киритишга шартшароит яратди. Янги ижтимоий заминда ва янги тарихий замонда маданий меросни ривожлантириш ва бойитиш, янги, чинакам халқчил маданиятни яратиш социализмга ўтишнинг зарур шarti бўлиб қолди. Натижада Октябрь революциясининг меваси сифатида ўзбек фольклоршунослик фани (фольклористика) туғилди. Марксизм-ленинизм таълимотига асосланган бу фanning совет даврида Ўзбекистонда шаклланиб, такомиллашиб боришида, аввало, В. И. Лениннинг маданий мерос ва адабиёт ҳақидаги улуғвор таълимоти, у асос солган Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг маданий меросни халқ мулки деб эълон қилиши, уни сақлаш, ўрганиш, кенг меҳнаткашлар ўртасида чуқур илдиз оттириш, халқ ижодига катта ҳурмат билан ёндашиш кераклиги ҳақидаги доимий кўр-

² Ҳоди Зариф. «Алпомиш» дostonининг асосий мотивлари ҳақида, «Еш ленинчи», 1957 йил 21 март.

сатмалари ва ғамхўрлиги ҳал қилувчи омиллардан бири бўлди.

Еш ўзбек фольклоршунослари йигирманчи йилларнинг бошларидаёқ халқ оғзаки ижодини тўплаш, уларни илмий-назарий ўрганиш борасида катта ютуқларга эришдилар. Фақат 20-йиллар ичида 42 та ўзбек халқ дostonларининг тўлиқ тексти ёзиб олинди, элликдан ортиқ халқ эртакларининг, олти мингга яқин мақол ва маталларнинг, уч минггача топишмоқларнинг тўплангани бунинг далили бўлади. Бу эса ўз навбатида ўзбек фольклористикасининг бундан кейинги равнақи ва камолоти учун кенг йўл очди.

Ўзбек фольклористикасида бу кенг йўлни бошлаб бериб, уни мураккаб мафкуравий курашлар тўлқинидан олиб ўтишда, ҳар қандай буржуа назариясига зарба беришда Ҳоди Зариф, Буюк Қаримов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия каби фан фидойиларининг хизматлари ғоят даражада буюқдир. Ўзбек фольклористикасининг бу заҳматкашлари ва улар сафига кейин қўшилган фольклоршунос олимлар ўзбек фольклористикасининг энг муҳим ва актуал проблемаларини тадқиқ этиб, адабиётшунослигимизнинг янги тармоғи бўлган бу фан камолотига катта ҳисса қўшдилар. Натижада Октябрь революциясигача ўзбек халқ эпосининг бой бадий меросигина эмас, балки уни авлоддан-авлодга ўтказиб келаётган халқ бахшилари ҳам номаълум бўлиб келган бўлса, совет даврида XIX ва XX асрда яшаган ҳамда яшаётган икки юздан ортиқроқ халқ дostonчилари аниқланди. Улар халқ эпоси анъаналарини давом эттирувчиларгина эмас, балки уни бойитувчи ва янги тарихий шароитда янада ривожлантирувчи санъаткорлар сифатида баҳоланди. Ўзбек халқ бахшиларидан қарийб юз сюжетга бўлинган уч юздан ортиқ дoston ёзиб олинди. Ўзбек фольклористикаси қисқа бир даврда улкан ютуқларни қўлга киритиб, бу соҳада бошловчи олим Ҳоди Зариф номи билан боғлиқ бўлган ўзига хос фольклористика мактаби сифатида тан олинди ва жаҳонга машҳур бўлди. Бу ўринда етти китоби нашр этилган «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясини ва ҳозиргача 23 жилди босилиб чиққан «Ўзбек халқ ижоди» кўп томликни кўрсатиб ўтиш kifоядир.

Фольклоршунослигимиз эришган бу ютуқлар янги-янги тадқиқотлар учун пойдевор бўлиш билан бирга халқ ижодининг муҳим масалаларини ёритувчи текширишлар олиб боришни, жамиятимиз тараққиётининг бугунги босқичи фан олдига қўйган вазифаларни ҳал қилишни ҳам талаб қилади. Ўзбек фольклорининг кўп томлик тарихини

яратиш шундай жиддий вазифалардандир. Бунинг учун аввало кам ўрганилган айрим жанрлар тараққиётини, эпик ижодиётда нисбатан муҳим ўрин тутган алоҳида асарларнинг ғоявий-бадий хусусиятларини атрофлича ўрганиш лозим. «Рустам» туркуми дostonлари шундай ўрганишга лойиқ мавзулардандир. Бу дostonларни яхлит туркум сифатида ҳозирча ўрганилмаганлигини, уларнинг ягона туркумликка бирлашиш принциплари ёритилмаганлигини, туркумнинг асосий дostonларидан бири «Муродхон» текширувчилар диққатидан ҳамон четда қолиб келаётганлигини ҳисобга олсак, бу мавзунинг актуаллиги ўз-ўзидан аёндыр.

«Рустам» туркуми намуналаридан «Рустамхон» дostonи нисбатан кенг ўрганилган. Жумладан унинг Буюк Қаримов 1935 йилда Маллабой Ҳошимовдан (Наманган область, Косонсой район), Ҳоди Зарифов 1937 йилда Фозил Йўлдош ўғлидан (Самарқанд область, Булунғур райони), Бойқул Шербўтаев 1940 йилда Мелаш Эрматов (Жиззах область, Зомин райони)дан, Тўра Мирзаев 1962 йилда Алим шоир Ҳаққулов (Самарқанд область, Иштихон райони)дан ёзиб олган вариантлари мавжуд. Бу вариантларнинг қўлёзмалари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Ҳ. Т. Зарифов номидаги ўзбек фольклори архивида сақланмоқда.

«Рустамхон» дostonининг бу вариантлари орасида Фозил Йўлдош ўғли варианты эпик анъанани яхши сақлаганлиги, мазмунининг тугаллиги, бадий пишиқлиги, олижаноб инсоний ғояларни ёрқин бадий образларда ифода этганлиги, демократик фикрларни олға сурганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. У дostonнинг энг мукамал вариантыдир. Шунинг учун ҳам бу вариант бир неча марта нашр этилди. Дostonдан айрим парчалар биринчи марта 1939 йилда Ҳоди Зариф тузган «Ўзбек фольклори» хрестоматиясида нашр этилди. Кейинроқ 1942 йилда дostonнинг Зафар Диёр томонидан бир оз қисқартириб тайёрланган наشري босилиб чиқди. 1950 йилда қисқартирилган ҳолда З. Қаримова ва Ҳ. Расулов томонидан қайта нашрга тайёрланди ва 1955 йилда шу вариантнинг ўзи яна нашр этилди ва бу текст «Ўзбек халқ дostonлари» икки томлигининг биринчи томига ҳам киритилди.

Дostonдан олинган парчалар Фозил Йўлдош ўғлининг «Танланган асарлар»ига ҳам киритилган. «Рустамхон» дostonининг тўла нашрини Ҳ. Зарифов амалга оширди. Бу текст М. Афзалов ва Х. Расулевлар тайёрлаган

«Муродхон» достони билан биргаликда «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлиги сериясида нашр этилди. Бу нашр ҳар икки достоннинг рус тилидаги бадий таржимаси учун асос бўлди.

«Рустам» туркумига кирувчи «Муродхон» достони фақат бир вариантда бўлиб, уни истеъдодли достончи Фозил Йўлдош ўғлидан Муҳаммад Исо Эрназар ўғли 1928 йилда ёзиб олган. «Муродхон» достонини биринчи марта 1941 йилда Шокир Сулаймон нашрга тайёрлаган. 1956 йилда эса, уни Холид Расул ва М. Афзаловлар чоп этдилар. Бу текст 1957 йилда нашр этилган «Ўзбек халқ достонлари» икки томлигининг иккинчи томига киритилди. Шунингдек, юқорида эслатилганидек, «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлиги сериясида «Рустамхон» достони билан биргаликда ўзбек ва рус тилларида нашр этилди.

«Рустам» туркуми достонлари ҳақидаги дастлабки мулоҳазалар уларнинг нашрига ёзилган сўз бошиларда учрайди. Кейинчалик В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар унинг сюжети ва асосий мотивларини атрофлича анализ қилдилар. Улар туркумга яхлит муносабатда бўлиб, уни беш мустақил асардан иборат эканлигини, бу достонлар XVI—XVIII асрларда Урта Осиёда кенг тарқалганлигини таъкидлаб, ўзбек халқ эпосининг ишқий-қаҳрамонлик жанрига оидлигини белгиладилар ва унинг ғоявий-бадий хусусиятларини юксак баҳоладилар³.

Фольклоршунослардан З. Каримова ўзи нашрга тайёрлаган «Рустамхон» китобининг сўз бошида, Т. Ғозибоев «Фозил Йўлдош ўғлининг совет давридаги ижоди» (1955) ва «Фозил Йўлдош ўғли» (1968) китобларида «Рустамхон» достонининг Фозил Йўлдош ўғли оғзидан ёзиб олинган вариантнинг қисқача мазмуни, жанр хусусиятлари, бадий воситалари ва асарнинг айрим образлари характеристикасини баён этганлар.

«Рустамхон» достонини ҳар жиҳатдан анча мукамал ўрганган совет фольклоршунос олимларидан бири Н. В. Қидайш-Покровская бўлди. У ўзининг қатор мақолалари ва кандидатлик диссертациясида «Рустамхон» достонининг ғоявий-бадий хусусиятларини, сюжети ва мотивларига хос белгиларни, Фозил Йўлдош оғзидан ёзиб олинган варианты билан нашр этилмаган икки вариант ўртасидаги фарқларни қиёсий ўрганиш асосида достоннинг сюжети ва мотивларига хос хусусиятларни, достон

³ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 150—164.

образлари ва поэтик хусусиятларини илмий тадқиқ этишга муваффақ бўлди. Унинг бевосита иштирокида 1972 йилда Москвада «Рустамхон» достонининг академик наشري амалга оширилди.

Жаҳон маданияти хазинасига зўр ҳисса бўлиб қўшилган ўзбек халқ эпоси таркибида «Рустам» туркуми достонлари катта бадий аҳамиятга моликдир. Ўзбек фольклористларининг аниқлашича, бу туркумни ташкил этувчи достонлар сони бешта бўлиб, улар ўзбек халқининг анъанавий эпик асарлари фондидан муносиб ўрин олган, меҳнаткаш халқнинг орзу-умидларини ифодалаган ва шунинг учун ҳам кўп асрлар давомида халқ шоирлари томонидан куйланиб, ижодий бойитилиб, оғиздан-оғизга ўтиб, бизгача етиб келган асарлардир.

ТУРКУМЛИКДА ДОСТОНЛАРНИНГ ТУТГАН УРНИ

Мамлакатимизда коммунизм қурилиш жараёни муваффақиятли олиб борилаётган, коммунизмнинг моддий-техникавий базасини яратиш, коммунистик ижтимоий муносабатларни вужудга келтириш ишларига янада активроқ қатнашиш вазифалари ёшлар зиммасига юклатилаётган ҳозирги бир пайтда ўтмиш ижодиёти ютуқларини, ҳозирги замон маданияти, санъат ва адабиёт ҳодисаларини чуқурроқ ўрганиш талаби тобора ошиб бормоқда. Чунки маънавий бойлик, ахлоқий поклик ва жисмоний жиҳатдан баркамол бўлган келажак кишининг ҳар томонлама етук шахсини тарбиялаш ишини кишининг маданий камолотидан, маънавий тарбиясидан ажратиб бўлмайди. Маданият инсон ҳаёти мазмундорлигини белгилайди, унинг ҳаётини янада бахтлироқ, бойроқ, қизиқарлироқ, ижтимоий жиҳатдан янада фойдалироқ ва маънолироқ қилади, коммунистик ахлоқ қоида ва принципларини бажаришга ёрдам беради.

Шу маънода халқимизнинг ўтмишда вужудга келган ва эндиликда бунёд этилаётган маданият — адабиёт, музыка ва рассомлик асарларининг жамият тараққиётидаги, алоҳида шахс камолотидаги роли бениҳоя каттадир. Чунки бу асарлар кишиларнинг олам тўғрисидаги билимларини бойитиб, уларда ижодий фикрлаш, чуқур тушуниш ва ҳис қилиш қобилиятини тарбиялайди одамийлик, гўзаллик, эзгулик, меҳр-муҳаббат, дўстлик, раҳм-шафқат, ҳамдардлик, самимийлик каби юксак инсоний туйғуларни ўстиради. Санъат асарлари кишиларга оламни ҳар томонлама кўришга, уларнинг давр ва келажак ҳақидаги тасаввурларини кенгайтиришга, эстетик-ғоявий жиҳатдан бойишларига ва жамиятнинг ҳар томонлама камол топган онгли кишиси бўлиб етишишларига ёрдам беради.

Бундай тарбиявий ва маърифий вазифаларни амалга оширишда қадимий анъаналарга эга бўлган ўзбек халқ ижоди ҳам катта роль ўйнайди. Чунки ўзбек халқ ижодида минг йиллар давомида халқ ақл-заковати ва донишмандлигининг туганмас бойликлари тўпланган бўлиб,

улар ўз оригиналлиги, жозибадорлиги, кўп жанрларга бойлиги билан, юксак бадиий асарларининг кўплиги билан ажралиб туради. Ўзбек халқ эпик ижодиёти қадимий қаҳрамонлик эпосидан тортиб романтик дostonларгача бўлган бебаҳо меросдан иборат бўлиб, унинг илдизлари Урта Осиё халқларининг қадимий маданиятига бориб тақалади. Бу мерос халқ оммасининг ҳаёти, маданий анъаналари, ижтимоий идеаллари, демократик фикрлари ҳамда фаровон, тинч ва адолатли турмуш ҳақидаги, ёвузлик кучларига қарши курашга қодир бўлган ва яратувчилик, бунёдкорлик ишига хизмат қиладиган асрий орзулари билан мустаҳкам боғлангандир. Шу сабабли халқ ўзи ёқтирган, ўз дидига мос келган асарларни танлаб, ўз замонага мувофиқ сайқал бериб, шу кунларгача етказиб келган. «Бир нарса шубҳасизки — деган эди М. И. Калинин, — санъатнинг энг юксак тури, энг истеъдодли, энг доҳиёнаси халқ санъатидир, яъни халқ ёдида сақланиб қолган, неча юз йиллар давомида халқ оғзидан тушмай келаётган асарлардир... Халқ ҳам бир олтин қидирувчидир; халқ йиллар ва замонлар оша энг доҳиёна нарсаларнигина танлаб олади, сақлаб қолади ва унга сайқал бериб давом эттиради»¹.

«Рустамхон» туркуми дostonлари ҳам ўзбек халқининг эпик ижодиётида алоҳида ўрин тутган ана шундай доҳиёна санъати намунаси ҳисобланади. Чунки, бу дostonлар ҳам уни яратган халқ тарихи, дунёқараши ва идеаллари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг баъзиларида меҳнаткаш халқнинг ўтмишдаги орзу-умидлари, эзгуликка интилишлари, курашлари, бой-феодалларга қарши нафрат-ғазаблари ифодаланса, баъзиларида юксак инсоний фазилатлар — мардлик, жасурлик, мустаҳкам ирода эгаси бўлиш, қийинчиликлардан қўрқмаслик, чин дўстлик, фарзандлик бурчини бажариш, оилани мустаҳкамлаш, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат улуғланади.

«Рустамхон» туркуми дostonлари бешта бўлиб, уларнинг учтаси бевосита Оқтош вилоятининг баҳодир Рустамхоннинг эпик биографиясига бағишланган. Улар «Рустамхон», «Офтоб пари» (ёки «Офтобой») ва «Рустамнинг яраланиши» деб номланган. Булардан ташқари бахшилар репертуарида Рустамнинг отаси Султонхонга ва бобоси Муродхонга бағишланган «Султонхон» ва «Муродхон» деб аталган иккита дoston ҳам бўлган. «Рустамхон» туркумини Фозил Йўлдош ўғли (1872—1955) ва Муҳаммадқул

¹ Калинин М. И. Мақолалар ва нутқлар. Тошкент, 1946, 212—213-бетлар.

Жонмурод ўгли Пўлкан (1874—1941)лар тўла ва мукам-мал билсалар, бошқа бахшилар эса мазкур туркумдан бир ёки икки дoston билганлар холос. «Рустамхон» туркумининг тўла равишда Фозил шоир ва Пўлкан репертуарларида мавжудлигининг ўзиёқ бу туркумнинг ўзбек халқи ўртасида анча кенг тарқалганлигини кўрсатади. Бир неча дostonларни бирлаштирган катта туркумларни мукамал ва тўла равишда ўрганиш ва эл орасида куйлаб келиш етакчи ва иқтидорли дostonчиларгагина насиб бўлган. Бундай ҳолат барча халқлар эпик ижодиёти учун типологик ҳодиса бўлиб, уни эпик репертуар қонуниятлари тақозо этар эди. Масалан, қирғиз манасчилар жуда кўп бўлишига қарамай, «Манас»ни тўла равишда бир-икки манасчи куйлай олган. Ёки ўзбек «Гўрўгли» дostonлари туркумини тўла билган дostonчи ҳозиргача аниқланган эмас.

«Рустам» туркуми дostonлари маълум ғоя ва воқеликка асосланган эпик сюжет негизида мустақил равишда яратилган дostonлардан иборат бўлиб, улар бош қаҳрамон (Рустамхон) ва унинг биографиясини тўлдирувчи қариндош қаҳрамонлар (Рустамнинг онаси Хуройим, хотини Офтобой, отаси Султонхон, бобоси Муродхон) ҳамда ягона жой (Оқтош юрти) атрофида бирлашганлиги учун ҳам маълум туркумликни ташкил этган.

Халқ дostonчилигида туркумлик дostonларнинг яратилиши, ғоявий йўналиши, тематикаси ва бадий хусусиятлари билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, муайян дostonда илгари сурилган ғоя ва мазмунни янада ривожлантиришга, кенгайтиришга имкон беради. Бу жиҳатдан туркумлик халқ шоирларига жуда қўл келади: улар турмуш, ижтимоий эҳтиёж тақозоси билан халқ орасида сеvimли образга айланиб кетган қаҳрамонларнинг давом эттирилиши лозим бўлган ишларини, уларнинг янги-янги саргузаштларини тасвирлаш орқали янги эпик сюжетлар яратганлар ва уларни шу қаҳрамон номи, унинг ота-боболари ёки болалари, шу қаҳрамон юрти ва бошқалар билан боғлаганлар. Бу эса янги-янги туркумларнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Туркумлашиш принципларини ҳар томонлама ўрганиш актуал илмий-назарий масалалардан бўлиб, бу адабий жараён ўзбек фольклоршунослигида эндигина ўрганилаётган соҳадир². Мавжуд ўзбек дostonлари материаллари-

² Бу ҳақда қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 109—231; Зарифов Х. Т. К изучению узбекского народного эпоса, сб. «Вопросы изучения

нинг кўрсатишича, туркумлик ўз характериға кўра бир неча хил бўлади, яъни:

1. **Генеалогик ёки наслий туркумлик.** Туркумликнинг бу тури ўзбек халқ эпосида етакчи мавқега эга. Генеалогик туркумлик у ёки бу эпик қаҳрамон «эпик монарх» (В. М. Жирмунский) ва унинг авлоди билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Масалан, ўзбек халқ дostonчилигидаги генеалогик туркумликнинг яққол намунаси сифатида «Гўрўғли» ва унинг асранди фарзандлари, набиралари билан боғлиқ мустақил дostonларни кўрсатиш мумкин. Чунки бу туркумликка мансуб дostonлар мустақил бадий асар сифатида ўзига хос ғоявий-бадий хусусиятларга эга. Лекин уларнинг барчасини эпик қаҳрамонлар Гўрўғли, Аваз, Ҳасанхон, Равшан, Нурали, жанговар эпик от — Ғирот ва ягона эпик макон — Чамбил бирлаштириб туради. Рустам ва унинг ота-боболари ҳақидаги дostonлар — «Алпомиш», «Ёдгор» ва бошқалар наслий туркумлик намуналаридир.

2. **Биографик ёки сериялик туркумлик.** Бундай туркумлик генеалогик туркумликка қараганда нисбатан тор доирада бўлади. Чунки бу туркумлик бевосита бир «эпик монарх» билан боғлиқ бўлиб, туркумлик таркибига қирувчи дostonлар «эпик монарх» биографиясининг турли томонларини акс эттирадилар. Масалан, «Гўрўғли» туркумлигидаги фақат ё Гўрўғли, ё Аваз, ё Ҳасан каби қаҳрамонлар биографиясига мансуб дostonлар мажмуаси биографик туркумликни ташкил этади. Рустам биографиясини ҳар томонлама ёритувчи «Рустамхон», «Офтоб пари», «Рустамнинг яраланиши» дostonлари ҳам туркумликнинг шу хилига яққол мисолдир.

3. **Географик туркумлик.** Бу хилдаги туркумликка бошқа-бошқа «эпик монарх»лар билан боғлиқ, аммо бир географик маконда юз берувчи эпик воқеаларни тасвирловчи мустақил дostonлар мансубдир. Гўрўғли ва унинг йигитларига бағишланган дostonларни туркумликнинг шундай намуналари сифатида қараш мумкин. Бизгача «Муродхон» ва «Рустамхон» дostonлари етиб келганлиги ва уларни бир-бирига боғловчи «Султонхон» дostonининг йўқолганлиги туфайли наслий туркумлик гўё географик туркумликка айлангандек кўринади. Чунки «Муродхон» билан «Рустамхон» дostonлари ўртасидаги боғланиш яғо-

эпоса народов СССР». М., 1958; Жирмунский В. М. Народный героический эпос. М., 1962. с. 35—41; Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. Тошкент, 1969, 110—178-бетлар; Мирзаева М. Халқ дostonларида туркумлик масаласи. «Ўзбек халқ ижоди» тўплами. Тошкент, 1967, 59—65-бетлар.

на географик жой — Оқтош юрти бўлиб қолган. Лекин «Рустамхон» дostonидаги айрим штрихларга, «Султонхон» дostonининг илгари бахшилар репертуарида мавжудлигига суяниб, уларни наслий туркумлик доирасида қараш зарур³.

Ўзбек дostonчилигида туркумликнинг наслий биографик кўринишлари анча кенг тарқалган бўлиб, географик туркумлик намуналари ниҳоятда камдир. Туркумлик ниҳоятда мураккаб ҳодиса. Катта туркумларда унинг бир неча хилларини кўриш мумкин. Масалан, «Гўрўгли» дostonлари туркумликнинг генеалогик, биографик ва географик кўринишларида бирлашган мураккаб ва катта туркумдир.

4. Тарихий туркумлик. Бирор тарихий жой, шахс, ёхуд воқеа билан боғлиқ ҳолда юзага келган мустакил дostonлар тарихий туркумликни ташкил этади. Ўзбек дostonчилигида тарихий туркумлик намуналари йўқ ҳисобида. Атоқли дostonчи Пўлкандан ёзиб олинган «Шайбонийхон» ва қашқадарёлик Қодир Раҳимовдан ёзиб олинган «Ойчинор» дostonларига XVI аср тарихий воқеалари, Бобир ва Шайбоний ўртасидаги муносабатлар умумий фон бўлганлигини ҳисобга олиб, уларни бир туркум — тарихий туркумлик намуналари сифатида қараш мумкин. Бахшилар репертуарида тўла шаклланиб улгурмаган, батамом эпиклик хусусиятини эгаллаб олмаган «Келиной» туркумини ҳам тарихий туркумлик намунаси сифатида кўрсатиш мумкин.

Рустам ва унинг авлодларига бағишланган дostonлар генеалогик ва биографик туркумлик принциплари асосида юзага келган мураккаб туркумни ташкил этади.

Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, бу туркумга кирувчи фақат икки дostonнинг сюжети аниқ бўлиб, туркумликнинг бошқа дostonлари ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасмиз. «Муродхон» ва «Рустамхон» дostonлари ўртасида келувчи «Султонхон», «Рустамхон» дostonидан кейин келувчи «Офтобой» ҳам «Рустамнинг яраланиши» дostonларининг ёзиб олинмаганлиги учун мазкур туркумга кирувчи дostonларнинг ўзаро боғланиши, ҳозир йўқолиб кетган туркумликдаги уч дostonнинг сюжет йўналиши ва ғоявий-бадий жиҳатлари хусусида конкрет фикр юритиш имкониятига эга эмасмиз. Бироқ туркумликдаги «Муродхон» ва «Рустамхон» дostonларининг сюжетидаги айрим ишораларга қараб, ёзиб олинмаган

³ Қаранг: Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. Тошкент, 1969, 144-бет.

достоннинг сюжет йўналиши ҳақида у ёки бу даражада фикр юритиш мумкин.

Маълумки, оғзаки эпик анъанада мавжуд бўлган туркумлик у ёки бу «эпик монарх» номи билан юритилар экан, демак, ўша туркумлик доирасида эпик монарх образи ва у билан боғлиқ достон ҳам туркумликнинг бошқа достон ҳамда эпик монархларига қараганда олдинроқ юзага келган бўлади. Масалага мана шу нуқтаи назардан ёндашилса, «Рустамхон» достони шу ном билан аталувчи туркумликда энг аввал юзага келган достон ҳисобланади. Бу нарса академик В. И. Жирмунский ҳамда проф. Ҳ. Т. Зарифовлар томонидан ҳам тахмин қилиб ўтилган эди⁴. Бу тахминнинг тўғрилиги шундаки, Рустам образи форс-тожик адабиётида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида тасвирлангунга қадар Яқин ва Урта Шарқ халқлари эпосида кенг тарқалган эди. Чунки Рустам образи Аршанийлар ҳамда Сосонийлар даврида форс эпосига кириб келган эди⁵. Мана шундан сўнг бу образ форс-тожик эпосида, кейинроқ туркий халқлар эпосида ҳам кенг тарқалади. Яқин ва Урта Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма эпосида кенг тарқалган. Рустам образига тақлидан образ яратиш туркий халқлар оғзаки анъанасида ҳам юзага келди. Мана шу сабабли ҳам туркумликнинг дастлабки достони «Рустамхон» эканлиги, бутун туркумнинг Рустам номи билан юритилиши ортиқча исбот талаб қилмайди. Бироқ бу ўринда шу нарсани ҳам эътироф этиш керакки, «Рустамхон» достонидаги эпик монарх билан «Шоҳнома»даги Зол ўғли Рустам ўртасида генетик алоқа йўқ, деганида тадқиқотчи Н. В. Кидайш-Покровская тўла ҳақли эди⁶.

Демак «Рустамхон» туркумлиги, В. М. Жирмунский, Ҳ. Т. Зарифовлар кўрсатиб ўтганларидек, икки йўналишда шаклланган. Биринчи йўналиш эпос тингловчиларнинг талабларини қондириш учун эпик монархнинг ота-боболари ҳаёти ҳақида маълумот бериш мақсадида юзага келган. Масалан, «Муродхон», «Султонхон» достонлари. Иккинчи йўналиш ҳам юқорида айтилган талаб ва эҳтиёж таъсирида эпик монархнинг кейинги ҳаёти йўналиши, тақдири ҳақида маълумот бериш мақсадида юзага келган. Масалан, «Офтоб пари» ёки «Офтобой» ҳамда «Рус-

⁴ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Кўрсатилган асар, 151-бет.

⁵ Бартольд В. В. К истории персидского эпоса, См.: Собрания сочинений, т. VII, М., 1972, с. 392.

⁶ Кидайш-Покровская Н. В. О дастане «Рустамхан», В кн. «Рустамхан». М., 1972, с. 10.

тамнинг яраланиши» дostonлари. Масалага янада аниқлик киритиш учун шуни таъкидлаш керакки, бунда генеалогик туркумлик принципларига кўра, дostonлар отадан болага (Алпомиш→Едгор сингари), бободан неварлага (Гўрўғли→Ҳасан→Равшан сингари) қараб эмас, балки неварадан бобога (Рустамхон→Султонхон→Муродхон) қараб ривожланган. Иккинчи йўналишда эса биографик туркумлиkning одатдаги қонуниятларини кўрамиз. Ҳарикки ҳолатда ҳам «Рустамхон» дostonи материаллари, ундаги мотив ва эпизодларни «қайта баҳолаш», шунингдек, жаҳон эртақчилигидаги бир қатор мотивлар туркум дostonларининг юзага келишида бой замин бўлган. Демак, «Рустамхон» туркумдаги асосий дostonлардан ҳисобланиб, ундаги айрим мотивларни халқ эртақлари билан қиёсий ўрганиш ўз вақтида ёзиб олинмаган, бироқ шу туркумга кирувчи уч дostonнинг асосий сюжет ҳалқаларини тиклашга имкон бера олади.

Бу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш керак, тадқиқотчи Н. В. Қидайш-Покровская «Рустамхон» дostonининг юзага келиши ўрни ҳақида қуйидагиларни ёзади. «Биз дoston юзага келган жой ҳозирги Самарқанд область территориясини ҳисоблаш мумкин деб тахмин қиламиз. Айнан шу ерда дoston кенг тарқалган. Бизнинг тахминимизни дostonдаги тор географик атамалар ҳам тасдиқлайди. Оқтош — қаҳрамон Ватани, у ерда кўп вақтлар қаҳрамоннинг отаси Султонхон подшоҳ бўлган; Чархин кўли — Аждаҳо макони бўлиб, унинг қирғоғида қаҳрамон аждаҳо билан курашган. Бу жойлар номи мазкур жойларнинг географик номларига тўғри келади. Самарқанд областида Оқтош ёки Чархин деб аталган, деярли катта бўлмаган бир қанча шаҳар ва қишлоқлар мавжуд»⁷ — деб таъкидлайди.

Бизнингча, дostonдаги географик атамаларга асосланиб, унинг юзага келиш ўрнини тайин этиш кўп ҳолларда объектив хулосаларга олиб келмайди. Айниқса, ўзбек халқ дostonчилигида бундай хулоса чиқариш баъзи чалкашликларга сабаб бўлиши мумкин. Чунки, биринчидан, ўзбек бахшилари айрим ҳолларда ўз дунёқараши, географик билиш доирасидан келиб чиқиб, эпик маконни ўзи билган жой номлари билан боғлайдилар ва ўша номлар билан алмаштирадilar. Бунга сабаб бахшиларнинг аксарияти эпик тарихни, эпик воқеликни реал тарих, реал воқелик билан айни бир нарса сифатида тушунганлар. Иккинчидан, биз «Рустамхон» дostonининг атиги тўрт

⁷ Қаранг: Уша асар, 11-бет.

вариантга эгамиз ва бу вариантлар ҳам 1935—62 йилларда, яъни дostonчилик анъанаси сўниб бораётган бир пайтда ёзиб олинган. Дostonнинг юзага келиш ўрнини объектив тайин этиш учун эса юқорида айтилган даврлардан олдин, ҳеч бўлмаганда, ўзбек халқ дostonчилиги энг гуллаган даврлар — XVIII—XIX асрларда ёзиб олинган бирор вариант билан қиёсланиши лозим. Бундай вариант эса йўқ. Учинчидан, «Рустамхон»га ўхшаган романик-қаҳрамонлик, ишқий-романик дostonларнинг юзага келишида эртақчилик асосий роль ўйнаганлиги шубҳасиз. Шундай экан, дostonнинг юзага келиш ёки тўлиқ шаклланиш ўрни эртақ билан қиёсий ўрганилганда янада ойдинлашиши мумкин. Чунки биргина Ўзбекистон территориясида Оқтош номи билан боғлиқ географик жойлар анчагина учрайди. Агар дoston нисбатан тор географик жой билан боғлиқ бўлганда эди, бунчалик кенг тарқалмаган, ўша мураккаб туркумнинг юзага келишига асос бўла олмаган бўлар эди.

«СУЛТОНХОН»НИНГ СЮЖЕТ ЧИЗИҚЛАРИ

Туркумлиkning унутилиб кетган дostonларидан бири «Султонхон» бўлиб, у эпик монарх — Рустамхоннинг отаси билан боғлиқ. Бу дoston «Рустамхон» дostonини «Муродхон» дostonи билан боғловчи муҳим узвий ҳалқалардан бири ҳисобланади. Мазкур дostonнинг бахшилар эпик репертуарида мавжудлиги ва уни Фозил ва Пўлкан шoirлар куйлаб келганлиги ҳақида бир қанча илмий манбаларда маълумот берилади⁸. Бироқ уларда дostonнинг сюжет чизиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Агар диққат қилинса, «Рустамхон» дostonида Момогул мастон Баҳра тоғидаги Оқработга бориб, Ҳуройимни тағзаминга тушириб, оёқ-қўлини боғлаб, устидан қулфлаб, ўзи Ҳуройим қиёфасига кириб олиши билан боғлиқ мотив бор. Шундан сўнг қанча қаҳрамонлик кўрсатиб, Бужул шаҳридан туз, совун олиб Рустам қайтади. Ҳуройим қиёфасидаги мастон Рустамни банди қилиш мақсадида қуйидаги сўзларни айтиб ҳийла қилади: «Сенинг отангни Султонхон дер эди. Бизлар баркамол қиз вақтимизда қаллиққа борадиган эди. Бир ипак арқони бўладиган эди. Отангни кулабанд қилиб тортиб, бойлаб қўйгучи эдим. Чираниб

⁸ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 150—151; Кидайш-Покровская Н. В. Кўрсатилган манба, 13-бет.

тортиб, узиб кетабергучи эди. Ҳали, болам сен отангдай бўлганинг йўқ, бул ишларни қилганинг йўқ» («Рустамхон», 307-бет). Бу сўзлар дostonда Рустамни боғлаб олиш учун қилинаётган ҳийла бўлса ҳам, бироқ унда «Султонхон» дostonининг сюжет йўналишига ишора яширинган. Бу нарсани дostonларнинг характери ҳам тасдиқлайди. Биринчидан, «Рустам» туркумлигига мансуб дostonларнинг барчаси қаҳрамонлик-романтик характерга эга бўлиб, уларда қаҳрамонларнинг узоқ машаққатлар чекиб, турли қаҳрамонликлар кўрсатиб, қийин шартларни бажариб, ўзининг ҳаёт йўлдошини олиб қайтиши — бундай дostonларнинг асосий сюжет йўналишини ташкил этади. Мана шундан келиб чиқиб, масалага ёндошсак, «Султонхон» дostonининг сюжет чизиғи асосан қаҳрамоннинг бошқа бир мамлакатга ўз севгилисини излаб чиқиши, унинг қийин шартларини бажариб, ўз севгилисини олиб қайтишидан иборат бўлганлиги ҳеч кишини шубҳага солмайди. Демак, Султонхон Ҳуройимни қўлга киритишида турли қийин шартларни бажаргандек, улардан бири эса ипак арқонни узиш бўлган. Чунки қаҳрамонлик дostonларида, эртақларда шарт бажариб уйланиш мотивлари кенг тарқалганки, бу нарса хусусида алоҳида тўхталиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Энди «Султонхон» дostonининг «Муродхон» дostonи билан алоқасига келганда шуни айтиш керакки, гениалотик туркумлик анъанасига кўра, ўзаро алоқадаги дostonлардан бирининг сўнгида ё иккинчисининг якунида уларнинг наслий давомлилиги, ёхуд алоқадорлиги айтиб кетилади. Бу нарса эпик анъанадан жуда мустақкам ўрин олганки, мана шу туфайлигина тингловчилар хоҳиши қондирилган. Бироқ «Муродхон» дostonининг якунида Султонхоннинг туғилиши ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Фараз қилиш мумкинки, Муродхон билан Султонхоннинг ота-бола эканлиги ҳақида «Султонхон» дostonининг бошланишида хабар берилган, аммо дoston ёзиб олинмаганлиги сабабли бу ахборотни кўрсатувчи далил эпосхонлар ихтиёрида йўқ. Муродхон билан Султонхоннинг наслий алоқадорлиги ҳақидаги ахборотнинг «Султонхон» дostonида бўлиши ўз навбатида «Рустамхон» туркумлигининг «Рустамхон» дostonидан бевосита икки томонга, яъни биринчиси — Рустамнинг ота-бобоси томонга иккинчиси — унинг кейинги тақдири томон йўналганлигини исботлаб беради. Агар туркумлик «Муродхон» дostonидан бошланганда эди, биринчидан, бутун туркумлик Муродхон номи билан аталган бўлар эди. Бунга эса, Рустам номининг эпик анъанада кенг ўрин олиши монелик қилади. Иккин-

чидан «Муродхон» достонининг якунида Султонхоннинг туғилиши ҳақида хабар берилган бўлар эди.

Муродхоннинг отаси — Рустамнинг катта бобоси Аввалхон билан боғлиқ достоннинг «Рустамхон» наслий туркумлигида мавжудлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Шунга асосланиб мазкур наслий туркумликнинг бир қутбий чегараси «Муродхон» достони билан белгиланади дейишга тўла асос бор.

Эҳтимол, «Султонхон» достони кейинги тараққиётида икки қисмдан иборат бўлган бўлиши мумкин. Биринчи қисмида Султонхоннинг ўзга мамлакатдан Хуройимни олиб келиши тасвирланса, иккинчи қисмида у бошқа юртга кетганда туғилган. Рустам билан бўлган жангги куйланган. Чунки ўтмишда «Шоҳнома» таъсирида бир-бирини танимаган ота-бола ўртасидаги жанг тасвирига бағишланган ривоятлар кўп яратилган бўлиши мумкин. «Рустамхон» достонининг Мелаш Эрматов вариантыда Рустам билан Султонхон ўртасидаги жанг эпизоди борки, бу ҳам юқоридагидек тахмин қилишга имкон беради.

«ОФТОБОЙ» ДОСТОНИНИНГ АСОСИЙ СЮЖЕТ ЧИЗИҚЛАРИНИ ТИҚЛАШ МУМКИНИМИ?

Туркумликдаги «Офтоб пари» ёки «Офтобой» достони ҳам бевосита ёзиб олинмаган. Бироқ бу достон сюжети-нинг йўналиши ҳақида «Рустамхон» достонидаги айрим ишораларга қараб фикр юритиш мумкин.

Рустамхон онаси Хуройим билан ўз юртидан чиқиб кетгач, Баҳра тоғи устидаги катта қўрғонга келиб қоладилар. Рустам юқорига қараса, икки томондан ҳам кун чиқиб келаяпти. Шунда ҳайрон бўлиб, бунинг сабабини онасидан сўрайди. Хуройим Рустамни бор воқеадан огоҳ қилади. Хуройимнинг мана шу ўринда айтган сўзларидан «Офтоб пари» достонининг сюжетига хос асосий параметрлар айтилади:

Юқоридан чиққан оллонинг кунни,
Этакдан кўринган девнинг макони.
Офтобойга девлар ошнқ бўлгандир,
Деворига тиллодан сув бергандир.
Кун чиқарди кун шуъласи ургандир,
Кундай бўлиб ул ярқираб тургандир...
Офтобой деганинг бир шоҳнинг қизи,
Қанча бўлди унда девлар талашни,
Нечанинг узилди танидан жони,
Кўп талашиб, бузилгандир қўрғони.
Офтобойни шунда олиб келсак деб,
Офтобойга атаб солган макони

(«Рустамхон», 270—271-бетлар)

Юқоридаги парча Офтобой исмли шоҳ қизи ва уни талашиб ётган девлар билан боғлиқ мустақил дoston ҳақида хабар беради.

Девларнинг Офтобойга ошиқ бўлиши, унга атаб Оқработ қўрғонининг қурилиши, девларнинг ўзаро талашлари ва, ниҳоят, Қизил девнинг банд этилиши ҳамда Рустам билан учрашуви «Офтоб пари» дostonининг асосий сюжет ҳалқалари бўлиши керак. Бу дostonда девларнинг, бир томондан, вайрон этувчилик («Нечанинг узилди танидан жони», «Кўп талашиб, бузилгандир қўрғони»), иккинчи томондан, яратувчилик салоҳиятига эътибор берилган. «Рустамхон» дostonидаги айрим қайдларда ҳам девларнинг ҳунарманд усталари мақталади:

Қанча уста неча йиллар ишлаган,
Хунари борини унда билдирган,
Қунгирасин пўлатдан қип эндирган,
Дарвозаси ёқут, тилладан бўлган,
Баҳра тоғда девлар шундай иш қилган

(«Рустамхон», 271-бет).

«Рустамхон» ва «Офтоб пари» дostonларидаги аёл образларининг бир-бирига алоқаси йўқ. Фақат уларнинг номларигина ўхшаш. У ҳолда «Офтоб пари» дostonининг «Рустамхон» туркумига қандай алоқаси бор, деган савол туғилиши табиий.

Бизнингча, «Офтоб пари» дostonининг «Рустамхон» туркуми дostonларига алоқаси бевосита эмас, балки билвосита характеридadir. Бу дoston туркумлиқнинг сўнгги дostonи «Рустамнинг яраланиши» билан дастлабки уч дoston («Муродхон», «Султонхон», «Рустамхон»)ни боғловчи занжир ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у шартли суратда эмас, балки туркумлиқнинг мавжуд талаблари асосида «Рустамхон» туркуми таркибига киритилади. Чунки «Рустамхон» дostonидаги зиндонда қамалиб ётган Қизил дев образи орқали «Офтоб пари» дostonи «Рустамхон» туркуми билан боғланиб туради.

Офтоб пари девлар орасида талаш бўлганлиги ҳақида юқорида гапирган эдик. Бироқ гап шундаки, талаш қилган девлар ичида Қизил дев ҳам бор эди. Бироқ Эрам боғидаги етти оғайни девлар Қизил девга зўрлик қилиб, уни зиндонга ташлаб кетган эдилар. Демак, маълум бўладики, айрим ҳолларда наслий туркумлиқ таркибига кирувчи дostonлар бевосита ҳар томонлама туркумлиқнинг уч шarti (эпик монарх ёки унинг авлодлари иштироки, эпик макон ва эпик от) билан боғлиқ бўлиши шарт эмас экан. Балки айрим ҳолларда баъзи дostonлар эпик монарх билан муносабатга киришувчи образлар билан боғлиқ ҳолда ҳам яратилиши ва туркумлиқ сирасидаги

достонларни бир-бирига боғловчи ҳалқа вазифасини ўташлари мумкин экан. «Офтоб пари» достони «Рустамхон» туркуми билан, бир томондан, Қизил дев образи орқали алоқадорлик касб этади. Чунки у мастон кампир томонидан кўзи кўр қилинган Рустамни ўлдирмади, аксинча унинг ҳайбатидан, жасорат ва мардлигидан қўрқиб, ўзининг нажот йўлини унда кўрди. Бу билан «Офтоб пари» достонини «Рустамхон» туркуми билан боғлашдан ташқари туркумлиқнинг сўнгги достонига — «Рустамнинг яраланиши» достонига ҳам эпик сюжет уруғини сепди ёки бошқача айтганда, охириги достон ҳақида ахборот берди. Иккинчи томондан, «Офтоб пари» достони эпик макон жиҳатидан ҳам «Рустамхон» туркуми билан алоқададир. Чунки Офтоб пари Баҳра тоғда қурилган работда «Рустамхон» туркумидаги эпик монарх ва унинг онаси яшайпти ва туркумдаги етакчи, марказий достон сюжетининг асосий қисми шу маконда юз берапти. Мана шуларга таяниб айтиш мумкинки, «Офтобой» ёки «Офтоб пари» достони «Рустамхон» туркуми достонлари билан икки томонлама алоқага эга ва шунинг учун у туркумлиқнинг «Рустамхон» достонидан кейинги узвий достони ҳисобланади.

«Офтоб пари» достони ёзиб олинмаганлиги сабабли унинг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳақида тўлиқ ва аниқ фикр юритиб бўлмайди. Бироқ, сюжет характериға қараб айтиш мумкинки, достон ўзининг қизиқарли воқеаларға бойлиги билан бадий жиҳатдан гўзал; ғоявий жиҳатдан эса соф ишқни, оташин муҳаббатни тараннум этувчи юксак савиядаги достон бўлганлиги шубҳасиз.

ТУРКУМЛИҚНИНГ СЎНГГИ ДОСТОНИ «РУСТАМНИНГ ЯРАЛАНИШИ» ДЕБ АТАЛАДИ

Бу достон ҳам ёзиб олинмаганлиги сабабли биз унинг сюжети ҳақида конкрет фикр юрита олмаймиз. Аммо «Рустамхон» достонидаги айрим ишораларға таянган ҳолда унинг йўналиши ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Мастон кампир Рустамнинг кўзига тупроқ сочиб кўр қилади ва Қизил девға энди бемалол ура бер, дейди. Қизил дев мастоннинг ёвузлигини билиб, ўғлиға раҳм қилмаган менға раҳм қилармиди, деб тўқсон ботмонли чўян калтаги билан мастонни уриб ўлдиради ва Рустамни банддан бўшатиб, унга қараб шундай дейди:

Қулоқ солгин Қизил девнинг тилиға,
 Армон билан тушдинг айёр қўлиға,
 Ҳар ким йиғлар ғарибларнинг ҳолиға,
 Мен кетарман Боғи Эрам элиға.
 Ғариб бўлган дўстим, эшит сўзмини,

Жаббор эгам берса равшан кўзингни,
 Эрам боққа излаб боргин ўзимни.
 Эрам боғда етти оғайни девлар бор,
 Етгови ҳам ҳаддан зиёд зўрабор.
 У келиб зиндонга қилди гирифтор,
 Шу девлардан менинг лотим олиб бер!
 Зиндондан қутилдим, турмай бораман,
 Ғарган билан нима илож қиламан,
 Қувватим келмайди Эрам боғида,
 Албатта, йўлингга қараб юраман!..
 Зўр девларман бежо бўлганман тараф.
 Бир хизмат-да, дўстим, мени сўраб бор,
 Бир лак дев бўлолмас сенга баробар,
 Ғайратинг бор экан, шунча синадим,
 Йўлиқса изиллаб қочади девлар...

(«Рустамхон», 310-бет).

Келтирилган кўчирмадан кўриниб турибдики, Қизил дев Рустамга қилган яхшилиги эвазига ундан Эрам боғдаги етти оғайни девлардан қасдини олиб беришни илтимос қилаяпти («Офтоб пари» достонини эсланг). Мана шу фактга таяниб айтиш мумкинки, «Рустамнинг яраланиши» достонининг сюжети бевосита эпик монархнинг дўсти Қизил девни ҳимоя қилиб Эрам боғига қилган сафари ва у ерда етти оғайни девлар билан қилган жангда яраланиши билан боғлиқ. Бизнинг бу мулоҳазаларимизни «Рустамхон» достонида қаҳрамоннинг подшоликни қабул қилмаслиги, унинг бир неча вариантларида ботирнинг девлар билан жангининг берилиши ва шу сюжетдаги қатор эртақлар тасдиқлайди. Бундай фаразни, биринчидан «Рустамхон» достонидаги эпик ишоралар, иккинчидан, достондаги воқеалар силсиласидаги мантиқий изчиллик, учинчидан, эпик туркумлик қонунияти, яъни бир дoston сюжети ичида бошқа дostonлар сюжетига хос деталларни эслатиб ўтиш, бошқача айтганда, «эпик ячейкаларни» сепаиб кетиш ва мана шу орқали туркумлик таркибига кирувчи дostonлар сюжетини занжирлаб ўтиш ва, ниҳоят, тўртинчиси ва энг муҳими, «эпик монарх» халқ идеалини акс эттиргани учун ҳам унинг дўстга садоқатли, дўстнинг душманларига шафқатсиз бўлиш, яхшиликка яхшилик билан жавоб бериш ғоясини тўла қувватлайди. Ўлим чангалида турган йигитнинг мардлиги ва жасоратига, ҳайбатига қойил қолган дев мардлик қилиб, номардни — мастонни ўлдирди ва «худони ўртага қўйиб» унга дўст тутинди. Шундай экан, Рустамдай халқ идеалини акс эттирувчи баҳодирнинг дўст илтимосини бажармаслиги мумкин эмас. Қолаверса, бу нарса — халқнинг эстетик идеалига ҳам мутлақо ёт. Мана шунинг учун ҳам дадил айтиш мумкинки, «Рустамнинг яраланиши» досто-

ни ва унинг сюжети йўналиши юқорида айтганимиздан бошқача бўлиши мумкин эмас. Демак туркумлик сўнггидаги бу дoston ҳам дўстга садоқат, унинг душманларига — ёвуз кучларга қарши кураш олиб бориш ва бу йўлда жонини ҳам аямасликдай илғор ғоя унинг ғоявий асосларини тўла белгилаш учун етарлидир. Бизнинг «Султонхон», «Офтоб пари» ва «Рустамнинг яраланиши» дostonлари, уларнинг сюжет йўналиши, ғоявий жиҳатлари хусусидаги фикрларимиз мазкур дostonлар ёзиб олинмаганлиги, уларни билувчи халқ бахшиларининг вафот этганликлари сабабли унутилиб кетганлиги учун бир оз фаразли характерга эга. Бизнинг бу хулосаларимизнинг фаразли экани шундаки, туркумликнинг етакчи дostonи «Рустамхон» сюжетидаги айрим ишора ва ахборотларга таянган ҳолда унутилиб кетган уч дoston сюжетининг йўналишини ва характерини белгилаб беришга уриндик. Бу нарса, биринчидан, эпос билан қизиқувчилар талаб ва хоҳишини бир даража қондиришга ёрдам берса, иккинчидан, шу пайтга қадар туркумлик деб фольклористикамизда даъво қилиниб келинган, аммо унинг таркибига кирган дostonларнинг номларинигина санаб ўтишдан нарига ўтолмаган бўшлиқни маълум маънода тўлдиради.

Бу ўринда яна кичик бир масала хусусида ҳам қисқача тўхталиб ўтишга тўғри келади. У ҳам бўлса, «Рустамнинг яраланиши» дostonи «Рустам» туркумлигидаги энг сўнгги дoston ҳисобланадими ёки яна бошқа дoston ҳам бўлиши мумкинлигини аниқлашдан иборатдир.

Бизнингча, «Рустамхон» туркумлигининг ҳозирча қайд этилган маълумотлар доирасидаги сўнгги дostonи «Рустамнинг яраланиши» ҳисобланадими, генеалогик ва биографик туркумлик принциплари асосида яратилган «Рустам» туркумининг шартли равишда бир қутбий нуқтаси «Муродхон» бўлса, унинг сўнгги звеноси «Рустамнинг яраланиши» дostonидир.

«РУСТАМХОН»

Юқорида айтилганлардан маълум бўлишича «Рустамхон» дostonи туркумдаги бошқа асарларга нисбатан асосий ўринда туради. Унда бутун туркумни бирлаштириб турувчи ягона стержин мавжуд. Шу билан бирга туркум дostonларининг яратилишида муҳим замин бўлиб хизмат қилган. Шунинг учун ҳам унинг бадиий асосини ташкил этган сюжет ва мотивлар кўп планли ва мураккабдир. Дostonнинг сюжети гўё уч қисмга бўлингандек туюлади. Биринчи қисмда Султонхоннинг бефарзандлиги, Ҳуройим-

нинг фарзанд кўриши ва ўн тўрт йил мобайнида уни (Рустамни) тарбиялаш билан бирга Оқтош юртини бошқариб туриши, кундошлари тухмати билан золим Султонхоннинг қаҳрига йўлиққан Хуройимни уч юз олтмиш жаллод қўлидан қутқариб қолишда Рустамнинг дастлабки қаҳрамонлиги ҳикоя қилинади. Достоннинг иккинчи қисми Рустамнинг иккинчи қаҳрамонлик ишлари — баҳайбат аждар билан олишиб, уни ўлдириши, бу билан Офтобойни ва унинг Бужил мамлакати халқини ўлимдан сақлаб қолиши ҳамда Офтобойга уйланиши воқеалари тасвирига бағишланган. Учинчи қисмида эса Рустамнинг жодугар кампир томонидан кўр қилиниши, уни севган содиқ хотин Офтобой ёрдамида шифо топиши, кундошлари томонидан юборилган жодугар қўлига тушган онасини иккинчи марта қутқариши, қилмишларига пушаймон бўлиб, кечирим сўраб келган отаси — Султонхон билан Оқтошга қайтиб келишлари ҳикоя қилинади.

Кўриниб турибдики, достоннинг ҳар бир қисми ўзининг мустақил тугуни, ҳаракат ривожини, кульминацияси ва ечимига эга. Ҳар бир қисм ўзининг ғоявий-бадний йўналишини ё қаҳрамонлик ёки афсонавий-хаёлий, ё худ ишқий йўналишини сақлаб қолган. Натижада достон сюжетининг асосини ташкил этган бу эпизодлар тасвирида қаҳрамонлик, афсонавий ва тарихий мотивлар феодал ҳаёт учун характерли бўлган кундалик реал ҳодисалар билан қўшилиб кетган. Шунинг учун достонни ўқир ёки тинглар эканмиз, кўзимиз олдида бир-бирига зид икки олам кураши — бир томонда ўзини яккаю-ягона феодал ҳукмдор ҳисоблаган золим подшо, шу ҳукмдорнинг малайлари бўлган қаҳри қаттиқ жаллодлар, адолатсиз амалдорлар, олтин тангаларга виждонини сотган айёр мастон кампир, очкўз мулла, текинхўр қаландарлар, иккинчи томонда бутун умри давомида меҳнат машаққатда кун кечириб, қорни тўймаган, янги бир кийим-бош киймаган жафокаш меҳнат аҳли ва буларнинг орзу-умидларини ифодаловчи ижобий образ ва персонажлар кураши яққол намоён бўлади. Худди ана шу икки олам ўртасидаги кураш жараёни достоннинг ғоясини, маърифий ва тарбиявий аҳамиятини белгилайди. Чунки «Рустамхон» достониде илгари сурилган энг яхши, олижаноб инсоний фазилатлар Ватанга, халққа чексиз муҳаббат, душманга нисбатан ғазаб ва нафрат, ёрқин мақсад ва эзгулик йўлида довиорақлик, жонбозлик ва қаҳрамонлик, чинакам дўстлик, самимий муҳаббат ва вафодорлик кабилар ана шу икки олам ўртасидаги кураш фониде, жонли образлар воситасида тасвирланади. Бу олижаноб инсоний фазилат-

лар фақат меҳнат аҳли вакилларига ва уларнинг орзу-умидларини ифодалайдиган кишиларгагина хос эканлиги ишонарли манзараларда кўрсатилган, подшоларнинг ва, умуман, эксплуататор синф вакилларининг адолатсизликлари, золимлик ва қонхўрликлари аёвсиз фош этилган.

Чунончи, Оқтош юртининг подшоси Султонхон кўз ўнгимизда золим, босқинчи феодал ҳукмдор тимсоли сифатида гавдаланади. У фақат ўз манфаатини, ўз ҳаловатини, ўз тахтини ўйлайди. Мاستон кампир келтирган туҳматдан иборат хатнинг мазмунини суриштирмай, гуноҳсиз Хуройимни осиб ўлдириш учун уч юз олтмиш жаллодни жўнатади: бир умр орзу қилиб кўрган фарзандидан эгасиз қолган Оқтош тахтини афзал билиб, йўлда ўзининг кимлигини танитган Рустамнинг гапларига парвосиз қарайди.

Рустамхон эса шу золим шоҳнинг ўғли бўлса ҳам, тамомила унинг акси. У юксак инсоний фазилатларга эга, ғайрат-шижоати жўш уриб турган навқирон баҳодир, онасига бўлган меҳри сўнмас нур бўлиб балқиб турган меҳрибон фарзанд, душманга нафрат-ғазаби баланд довюрак қаҳрамон, ўз севгилисига содиқ ва вафодор ёр, қадрдон дўст тимсолидир.

Ана шу хилда ота ва бола муаммоси баҳонасида «Рустамхон» дostonининг негизини ташкил этган икки олам кураши — адолат ва зулм, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва ёвузлик, муҳаббат ва макр ўртасидаги кураш талқинида, бир томондан, меҳнаткаш халқ вакилларининг дўстлик, халқпарварлик, вафодорлик, содиқлик, фидокорлик, қаҳрамонлик, довюраклик ҳақидаги асрий ахлоқий идеаллари мадҳ этилса, иккинчи томондан эксплуататорлар синфининг маънавий тубанлиги, адолатсизликлари, золимликлари ва маиший бузуқликлари фош килинади. Зотан, бу дostonнинг бадний-ғоявий таъсир кучи, маърифий ва тарбиявий аҳамияти, одамларга яхши ва гўзал хислатларни сингдириш борасидаги вазифаси ҳам ана шундан иборатдир. Чунки атоқли шоир ва жамоат арбоби Ҳамид Олимжон санъат ва адабиётнинг ўзига хос тарбиявий ва маърифий вазифаси ҳақида жуда тўғри ва аниқ таъкидлаганидек: «Улуғ шоир Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»инини кўрган кишилар дарҳол дунёнинг нималардан иборат эканини англай бошлайдилар. Уларнинг кўзлари олдида бир-бирига зид бўлган дунёлар гавдаланади. Улар бу дунёларнинг қайсиси яхши, қайсиси ёмон, қайсиси вафо ва қайсиси бало экани ҳақида ўйлай бошлайдилар. Уларга Фарҳод маъқул

бўлади, Ширинни умр бўйи севиб қоладилар, Хусравни бутун вужудлари билан ёмон кўрадилар, Ёсуман деб аталган айёр хотинни йўқ қилгилари келади. Шолурнинг ишларини севиб олқишлайдилар.

Навоий яратиб қолдирган бу образларнинг кишилар кўзи олдида бирини яхши, бирини ёмон қилиб кўрсатган нарса нимада? Бу образларга сингдирилган кишилик хусусиятларидир. Фарҳод ҳам Хусрав ҳам — ҳар бири кишилик жамиятида бор бўлган хусусиятлардан бирини ифода қиладилар....

Биз Навоийнинг шу мисолида адабиётнинг халқ учун қанча азиз, қанча керакли нарса бўлиб қолганини ва унинг халқ ва жамият турмушида қанчалик роль ўйнаганини очиқ кўраемиз»⁹ (таъкид бизники — М. О.).

Мисол учун «Рустамхон» достонининг маърифий ва тарбиявий аҳамиятини белгилайдиган мотивлардан айримларини кўздан кечирадиган бўлсак, биринчи навбатда инсоннинг маънавий безаги ҳисобланган бир-бирини тўлдирувчи ва бойитувчи муҳаббат, вафодорлик, дўстлик, ватанпарварлик, оилага меҳр ва садоқат мотивларига кўзимиз тушади.

Маълумки, муҳаббат мавзуи сўз санъатининг энг нодир асарларини яратишда ҳамиша ижодкорга илҳом берган ва илҳом бериб келаётган мавзулардан биридир. Негаки, ҳар бир инсон бошқалар учун тарихга айланган нарсаларни ўз бошидан кечиради, ҳар бир янги авлод тажрибасидан баҳраманд бўлиб, уни бойитиб боради. Зеро, муҳаббат доимо ўртоқлик, дўстлик, шахсий бахт, оила, оналик ва оталик бурчи, фарзандлик бахту иқболи, ўзаро ёрдам, бир-бирига ишонч каби тушунчалар билан чамбарчас боғлиқдирки, бу ҳам унинг инсон қалбига кучли таъбир ўтказа оладиган мавзулардан бири эканидан далолат беради.

Бу катта тарбиявий мавзунинг бошланиши сўз санъатининг энг қадимий тури бўлган халқ оғзаки ижодига, хусусан, халқ эпик достонларига бориб тақалади. Чунки халқ оғзаки ижоди инсониятнинг пайдо бўлиши, равнақ топиши жараёнида юзага келди, ўзининг дастлабки қадамлариданоқ инсонни руҳий, маънавий жиҳатдан тарбиялай бошлади. Шунинг учун ҳам барча даврларда яшаган ва ижод этган улуғ донишмандлар, истеъдодли сўз санъаткорлари оғзаки ижодиётнинг гўзал дурдоналарига мурожаат этдилар, унинг инсонда юксак ахлоқий ва иж-

⁹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. Уч томлик, 3-том, Тошкент, 1960, 283—284-бетлар.

тимой сифатларин таркиб топдиришдаги, инсон шахсини тарбиялашдаги аҳамиятини юқори баҳоладилар.

Чунончи, халқ эпик дostonларида муҳаббат талқини қандай тушунча, гоё ва мақсадни кўзлаганини замонамиз ёшларини тарбиялашда, уларни сеҳрли, сирли туйғуга бўлган қарашлари ва муносабатларини тўғри йўлга йўналтиришда қандай мавқе касб этганини, «Рустамхон» дostonи мисолида равшан кўриш мумкин. Чунки ҳам мавзуи, ҳам гоёвий йўналиши, ҳам анъанавий эпик мотивларни талқин этиши жиҳатидан оригинал асар ҳисобланган бу дostonда бош қаҳрамон Рустамнинг оила қуриш ва мустақкамлаш йўлидаги баҳодирона ишлари, яъни қаҳрамонлик мотиви етакчи йўналишни ташкил этса-да, муҳаббат, садоқат, вафодорлик, дўстлик гоёт ҳаётий, реал воқеалар оқимида, оригинал деталларда ифодаланган.

Дostonда муҳаббат инсонни разолат, ёмонлик, макр ва ҳийла кучларига қарши курашга ундовчи: чин дўстликка ўзаро ҳурмат кўрсатишга ва ғамхўр бўлишга, қаҳрамонликка томон бошловчи зўр омил сифатида талқин этилади. Чунончи, онасига бўлган меҳру муҳаббат Рустамни катта қаҳрамонликка ундайди: у кундошларининг туҳмати касрига қолиб, Султонхоннинг буйруғи билан Чортутдаги Мансурнинг дорига осиб ўлдиргани ҳайдаб кетилган онасини қутқариш мақсадида якка ўзи қуроляроқли уч юз олтиш жаллодга қарши жанг қилиб, уларни қириб ташлайди ва бегуноҳ онасини ўлимдан сақлаб қолади:

Энам, дейди ақли шошиб,
Рустамбек жуда гуташиб,
Қайтмайин Рустам савашиб,
Жаллодларга яшн тушиб,
Бир майдон Рустам савашди,
Кесиб қўйди анча бошди:
Ўликларга қузғун тушди,
Жаллодлар ҳар ёққа қочди.
Қочган билан қутулмайди,
Рустамдан омон қолмайди

(«Рустамхон», 264-бет).

Офтобойга бўлган муҳаббати ва садоқати туфайли Рустам «кўзи оловдай ёниб, пишқариб, ҳар тарафга ўт сочиб» турган баҳайбат аждар устига тап тортмай болади:

Ҳайбат билан келаётир аждаҳор,
Яқинлади Рустамбекдай зўрабор:
Аждаҳор чопиниб дамга тортганда,
Лангар тўкиб Рустам ўзин тўхтатар.
Ҳеч нарсани писанд қилмас аждаҳор,

Чидай олмай энди Рустам зўрабор,
Бир-бирига энди яқинлаб қолар,
Наъра тортиб бунда Рустамдай қайсар...
Хайбатидан қўрқмай Рустам иш қилди,
Аждаҳорни қайсар Рустам ўлдирди

(«Рустамхон», 278-бет).

Рустам шу хилда аждарни ўлдириб, «қирқ бир ғўла кесиб ташлайди» ва бу билан Офтобойни ҳамда унинг отаси шоҳлик қилаётган Бужул юрти халқини ўлимдан, катта бахтсизликдан сақлаб қолади. Натижада Офтобойга бўлган оташин муҳаббати мурувватли дўстлиги ҳамда элсеварлик, халқпарварлик тимсоли бўлган қаҳрамонлиги эвазига Бужул шоҳи Хисрав шоҳ Рустамга ўз тахтини инъом қилади ва қизини хотинликка беради.

Шубҳасиз, Рустам образи демократик фикр ва тенденциялар билан юғурилган бўлиб, меҳнаткаш халқнинг энг яхши фазилатлари ва орзу-умидларини ифодалагани учун ҳам адолат ва ҳақиқат йўлидаги курашда ғалаба қилади. Гарчи у хонзода бўлса ҳам, лекин ўз қалби, ахлоқи, хатти-ҳаракати, ўй-фикрлари, ҳис-туйғулари билан ўзи мансуб ижтимоий гуруҳга тамомила ёт киши. Шунинг учун ҳам бир хатти-ҳаракатида, ботирлиги ва қаҳрамонлигида ватанга, халққа, дўстларига, ўз яқинларига манфаат бор. Чунончи, Рустамхон тоғ ёнбағрида бир ўтов ёнида икки қўли орқасига боғланган ва ўз ўлимини кутиб ётган Офтобойни кўрганида дарҳол унга ёрдам беришга бел боғлайди. Офтобой шаҳрини «аждаҳор олган, уй бошига бир қиздан солиқ солган» бўлиб, бунинг навбати келганлигини билгач, бутун бир мамлакат халқига даҳшат солган ва бало келтираётган аждаҳордан қўрқмайди, балки у билан мардларча жанг қилиб, ҳам Офтобойни, ҳам унинг юртини ўлимдан халос қилади, ўз қўл кучи, ўз меҳнати, ўз баҳодирлиги эвазига кун кўришни афзал деб билади. Шунинг учун ҳам Бужул шаҳрида Хисрав шоҳ томонидан, Оқтошда ўз отаси Султонхон томонидан тақдим этилган тахтдан воз кечади. Рустамхон ўз умрини зулм ва адолатсизликка қарши, ҳақоратланган бечораларни ҳимоя қилиш учун курашга бағишлаш ниятида эканини очиқ-ойдин баён этади:

Овда-довда, кўп юраман далада,
Подшолик салтанат менга нима-да;
Ўз юрганим менга энди бўлади.
Подшолгининг менга маъқул бўлмади...
Чўлу кўлни кезиб юраман.
Юришимни шоҳдин зиёд биламан...
Менинг кўнглим баҳодирлик қиламан,
Емон топсам, жазосини бераман...

(«Рустамхон», 331-бет.)

Офтобой ҳам ўз халоскорининг муҳаббатига лойиқ вафодор ва садоқатли, меҳрибон ва ор-номусли ёр, ғамхўр ва қаттиқ иродали, камтар ва бегараз дўст образидир. Бахшилар қаҳрамоннинг бундай олижаноб инсоний фазилатларини ҳаётий воқеалар ва афсонавий-фантастик саргузаштлар оқимида тасвирлар экан, Офтобой тингловчи ёки ўқувчи кўз олдида ҳам ташқи қиёфаси, ҳам маънавий дунёси жиҳатидан ғоят баркамол аёл, пок ва самимий севги эгаси сифатида гавдаланади. Аввало, подшоҳ саройи шароитида Офтобой нозик шоҳ қизи сифатида реал инсоний хислатларни сақлаб қолади. Бироқ унинг тақдири баҳодир Рустам билан боғлиқ бўлган воқеалар оқимида бу образ кўтаринки қаҳрамонлик касб этади. Унинг эпик қаҳрамон аёлларга хос бу хислати Рустам билан биринчи учрашув эпизодидаёқ равшан кўзга ташланади. Қўли боғланган ва аждаҳордан ўлим кутиб турган ночор Офтобой ўзига нажот сўраш ўрнига Рустамдан ҳаялламай бу ердан кетишини илтимос қилади:

Бу сўзларни айтар мендайин ночор,
 Дам бадамда етиб келар аждаҳор,
 Сўнгра қочиб қутулолмассан ундан,
 Ҳаялламай бундан кетмоғинг даркор!
 Келса мамлакатни тўзон қилади,
 Ишқириб дамига тортиб олади,
 Қим яқинда бўлса, тайин ўлади,
 Сендайин йўлбарсни нобуд қилади,
 Ҳаяллама, кетгин, бу ерда турма!

(«Рустамхон», 275—276-бетлар).

Кўришиб турибдики, Офтобой шоҳ қизидан кутиш мумкин бўлмаган дадиллик, иродалилик, қаҳрамонлик кўрсатади. Хусусан, энг қийин шароитларда, ўз ёрининг бошига кулфат тушганда доим жасур ва довжорак бўлади, ўз қатъияти, иродалилиги, фаҳм-фаросатлилиги ва садоқати билан ажралиб туради. Чунончи, Офтобой Баҳра тоғидаги Оқработда қолган онаси билан икки тозисини олиб келган Рустамнинг «уч юз олтмиш мастоннинг бошлиғи Момагул мастон» тузоғига илиниб, дом-дараксиз йўқолганидан кейин изтироб чекади, ҳаяллаб кетган тўрасининг йўлларига термулади, унинг «ишқида бўзлаб йиғлайди». Ниҳоят, Бужул шаҳрига қатнаб, халқ берган нонларни олиб кетиб юрган икки тозига эргашиб, чўлларда яёв кезади:

Вафодорлар етказ меҳрибонима,
 Улар вақтда сабаб бўлган жонима,
 Тирик бўлса, бориб ҳолин сўрайин,
 Улик бўлса, мен ҳам бирга ўлай.
 Дунёнинг даврини нима қилайин,
 Мени бошла, мен жонимни кўрайин.

(«Рустамхон», 314-бет)

Дарҳақиқат, тақир чўлдаги мазорда бир очиқ гўрнинг ичида икки кўзи кўр бўлиб ётган ғариб Рустамни кўрганида ҳам Офтобой ўзини йўқотмай, тақдирга тан бермайди, иложсизликдан нолимайди. Рустамнинг уни шу кулфатга йўлиқтирган тақдир олдида ўзини ожиз, ноқобил одам ҳис қилиб, Офтобойга қарата: «бир шунқорга кўнгил бера бер», «вақтинг хуш қип яхши кунни кўра бер», сандан розиман, деган илтимосига хафа бўлмайди. Аксинча, бу гапларни Рустамнинг олижаноблиги, ўз ёрига меҳрибонлиги, яхшилик тилаги сифатида тушуниб, унга бўлган муҳаббати янада ортади: «тонг ёришгунча йиғлаб, ҳожатини тилаб, муножот қилиб ўтирди. Ундан кейин Рустамнинг кўзини силади... кўзи равшан бўлиб очилди» («Рустамхон», 316-бет).

Кўрамизки, Офтобой ақлли, идрокли, фаҳм-фаросатли вофодор ёр, содиқ ва самимий ҳожатбарор дўст. Зийраклик ва фаросатлилиқда ҳатто Рустамдан ҳам устунлик қилади. Рустам онаси қиёфасига кирган мастон кампирнинг асл башарасини фаҳмламай, «онам деб ахтариб келдим, энамдан зулм кўрдим», деб онасидан ноўрин ранжиганида, Офтобой унинг ноҳақлигини, она ҳеч вақт боласига бундай ёмонликни раво кўрмаслигини, она суратида бир мастон келганини тушунтиради. Натижада Офтобой айёр кампир томонидан қўл-оёғи боғланиб, қулфлаб ташланган тағизаминдаги махфий зиндон эшигини топишда ва онасини иккинчи марта қутқаришда Рустамга содиқ ёрдамчи, жонкуяр, далда берувчи дўст бурчини ўтайди.

Достон сюжети ривожидан маълумки, Рустам ва Офтобой муҳаббати қаҳрамонлик эпосига хос чуқур инсоний туйғу асосида акс эттирилган. Ҳеч бир эпизодда Офтобой, кўпинча романик эпосда бўлганидек, афсонавий гўзал — пари тимсолида кўринмайди. Рустам ва Офтобой муҳаббати ғоят кучли, кўтаринки туйғулар асосида ҳам тасвирланмайди. Рустам Офтобойни кўрганида, ишқий-романик достон қаҳрамони бўлган Муродхон сингари унинг гўзаллиги олдида ақл-ҳушини йўқотмайди. Бу фазилатлар ҳам Офтобой образининг ҳаётийлигидан ва кўтаринки қаҳрамонлик хислатидан далолат беради.

Демак «Рустамхон» достонининг бош қаҳрамонлари бўлган Рустам билан Офтобой ўртасидаги оташин муҳаббат ва чин дўстлик уларнинг жисмоний ва ахлоқий етуқлигини аниқлайдиган жиддий синов, уларни ҳар қандай фалокатлардан, ёвуз кучлардан сақлаб қолувчи кучли қалқон бўлди.

Достонда халқ бахшиларининг демократик дунёқарашлари Тоғай образида равшан намоён бўлган. Меҳнаткаш халқнинг типик вакили бўлган Тоғай эксплуататор синфларнинг маънавий тубанлигини, қўрқоқлигини, худбинлигини фош этувчи образдир. Тоғай «...ҳар кимнинг хизмати-ни қилган гонада ҳаммомга ўт ёқиб кун етказиб келаётган, бировнинг ҳақидан қўрққан, ҳеч кимга зарар етказмаган, ким камбағал бўлса, шунинг билан топишиб кўнглини олган, тўғри йўлдан қолмаган, эгри йўлга бормаган, ўғирликни билмаган, умрида хиёнат ишни кўнглига ҳам олмаган, янги чопон киймаган, йиртиқ-қирқ ямоқ жанда-жундадан бошқани киймаган, от тугул эшак миймаган, яёвлик билан умрини ўтказиб келаётган одам» («Рустамхон», 287-бет) бўлса ҳам, ўз ақлу фаросати, меҳнатсеварлиги, ўзи мансуб ижтимоий гуруҳ вакилларига — камбағал жўраларига содиқлиги, маънавий кучлилиги, довиюраклилиги, тўғри сўзлиги билан шоҳ, шоҳзода ва амалдорлардан жуда юқори туради. Подшонинг «Аждаҳорга боргудай бир наърашер бормисан?» — деган чақирғига подшо саройи атрофидаги амалдорлар ва сонсиз қўшиндан ҳеч бир садо чиқмагандан кейин, камбағалларнинг бобоси Тоғайнинг якка ўзи бу хатарли ишга бел боғлайди. Бу журъати ва ботирлиги билан Тоғай, бир томондан, феодал бошлиқлар, бекзодалар, умуман, ҳокимларнинг қўрқоқлигидан, худбинлигидан кулади, иккинчи томондан, ўзининг халқпарвар, ватанпарвар эканини намоён этади. Камбағал жўраларга қарата: «Агар шу аждаҳор тирик бўлса, унга бир киши чиқиб жавоб айтолмаса, у баччағар заҳарли нарса, тикилиб шаҳарга босиб келса, тағи қаттиқ кун сен билан менинг бошимга тушади. Подшоларга нима ваҳма! Ундай қилиб бундай қилиб кутулиб қолади... (таъкид бизники — М. О.), — деб айтган сўзлариданоқ унинг халқ ва ватан учун қайгурганлиги равшан кўринади.

Тоғай ўзининг бундай хизмати эвазига бир қўрғонга қўрғонбёги қилиб тайинлангандан кейин ҳам ўз жўраларига — камбағал халққа содиқ ва жонкуяр, камтар ва меҳрибон бўлиб қолади: қўрғондаги инсофсиз ва золим амалдорларни ҳайдаб, уларнинг ўрнига камбағалларни кўтаради ва улар ёрдамида адолат ўрнатади, камбағалларнинг иноқлик, тотувлик билан ўз меҳнати самарасини кўришларига эришади. Чунки «Тоғай халқ идеалини ташувчи идеал образ... Тоғай — камбағалларнинг бобоси, у ўзига ўхшашларни, меҳнаткашларни севади, чунки улар ҳам ўзи каби кўнгли очиқ, соф кўнгил кишилар. Тоғай ўзи сингариларнинг бахтиёр ҳаёт кечиришларини

истайди, тўйиб овқат ейишларини, тўкис кийим кийишларини орзу қилади. Қўрғонбеги бўлгач, барча истакларини амалга оширишга ҳаракат қилади. Тоғай буларга қандай қилиб эришди? Курашибми? Йўқ! Буларнинг барчаси подшонинг инъоми. Хусрав шоҳ қизининг тириклиги ҳақида хабар келтиргани учун Тоғайга марҳамат қилди. Тоғай камбағалларнинг қулликдан озод бўлиши учун курашга чақиргани йўқ, бундай мақсади бўлмаган ҳам. Фақат бир тасодиф туфайли истакка эришди. Достончилар йиллар давомида Тоғай образини мукаммаллаштирганлар, халқнинг орзу-истакларини Тоғай образида мужассамлаштирганлар, унга меҳнаткаш халқ психологиясини сингдирганлар. Натижада Тоғай халқ идеалини ташувчи қаҳрамонга айланган»¹⁰.

Умуман, Тоғай образи ва «камбағаллар қўрғони» эпизоди Фозил Йўлдош репертуаридаги «Рустамхон» достонининг бошқа достонлардан устуңлигини кўрсатади: меҳнаткаш халқнинг порлоқ келажакка бўлган ишончини, унинг исёнкорлик руҳини ифодалайди: меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, ўртоқлик ва дўстлик, ҳамжиҳатлик ғояларини илгари суради. Фольклорист Т. Ғозибоев таърифлаганидек: «Тоғай образи орқали меҳнаткаш халқ софдил, тўғри, одил ва донишманд, мард ва халқпарвар идеал ҳукмдор образини, унинг қўрғони орқали эса келгусидаги демократик ҳокимият, ижтимоий адолат ва тенг ҳуқуқли бўлиш, зулм ва эксплуатациядан, зўрлик ва ҳақсизликдан, эрксизлик ва тенгсизликдан ҳоли бўлган жамият ҳақидаги ўзининг ажойиб фантазиясини берган»¹¹.

Шундай қилиб, Рустамхон достонида илгари сурилган ўз халқи, тугилиб ўсган ери ва ватанига садоқат, муҳаббат, самимий дўстлик, вафодорлик, сингари олижаноб фазилатлар достоннинг илмий-тарихий, тарбиявий ва маърифий аҳамиятини белгилайди. Бу ғоявий мотивлар Рустам, Офтобой, Ҳуройим, меҳнаткаш халқ фарзанди канизак Химча, Тоғай каби асосий қаҳрамон ва персонажлар орқали илгари сурилган асосий ғояни — зулм ва ёвузлик кучларига қарашиб, ғалаба қозониш ва адолат ўрнатиш ғоясини очиб беришга ёрдам беради. Ниҳоят, бу ғоявий мотивлар фақат Рустамхон достонининг эмас, балки «Рустам» туркумига кирган барча достонларнинг, жумладан, «Муродхон» достонининг ҳам илмий қиммати, катта тарбиявий ва маърифий аҳамиятини, чуқур

¹⁰ Саидов М. Халқ севган достончи (Фозил Йўлдош ўгли ҳақида). Тошкент, 1972, 29-бет.

¹¹ Ғозибоев Т. Фозил Йўлдош ўғлининг совет давридаги ижоди. Тошкент, 1955, 18-бет.

халқчиллигини белгилайди. Чунки бу ғоявий мотивлар, ижобий образ ва персонажлар орқали тарғиб этилган юксак инсоний фазилатлар кишиларни ҳалол, камтар, меҳнатсевар бўлишга, ота-онага меҳр-муҳаббат ва иззат-икром, катталарга ҳурмат кўрсатишга, дўстга садоқатли ва оқибатли бўлишга, душманга нисбатан нафрат ва мурасасизлик кўрсатишга, халқ ва ватанни севишга, адолат ва ҳақиқат йўлида тинмай журашишга, қийинчиликлардан кўрқмасликка ўргатади. Шу маънода бу дostonлар кишиларни, айниқса, ёш авлодни ғоявий-эстетик ва ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда, уларнинг инсоний туйғуларини ўстиришда кучли бир воситадир.

«Рустам» туркуми дostonларининг сюжет йўналиши ва асосий мотивлари таҳлили шуни кўрсатадики, улар жанр хусусиятларига кўра, ўзбек халқ дostonчилигида катта ўрин тутадиган романик дostonлар турига киради. Бундай дostonлар XVI—XVIII асрларда вужудга келган¹², қаҳрамонлик саргузаштларини, севги-муҳаббат можароларини акс эттирувчи халқ китоблари типидagi асарлар бўлгани учун ҳам романик дostonлар деб аталган. Романик дostonлар сюжетининг саргузаштли ва турли-туман ғайритабиий воқеаларга тўла бўлиши, эртак мотивлари ва халқ фантазиясини кенг қамраб олиши туйфайли халқ орасида кенг ёйилган, севилиб тингланган, чунки бундай дostonлар «ўзининг оғир меҳнатидан кечкурун ҳориб қайтган деҳқоннинг кўнглини» очган, «вақтини хуш қилган, руҳини кўтарган, машаққатли меҳнатини эсидан чиқаришга ёрдам» берган¹³.

Романик дostonлар ўз композицион қурилишига, бош мавзу, бош воқеа ва бош мотивнинг қайси йўналишида ривожланишига кўра қаҳрамонлик-романик ва ишқий-романтик дostonларга бўлинади. Чунончи, Рустамхон дostonида адолат ва зулм, яхшилик ва ёмонлик, муҳаббат ва макр, гўзаллик ва ёвузлик ўртасида кураш фонида қаҳрамонлик ва романик элементлар қўшилиб кетади. Лекин қаҳрамонлик мотиви етакчи ҳисобланади, чунки бош қаҳрамон Рустамнинг оила қуриш ва мустақамлаш йўлидаги баҳодирона ва қаҳрамонона ишларини ҳикоя қилиш дostonда етакчи йўналишни ташкил этади. Шунинг учун ҳам «Рустамхон» романик дostonларнинг қаҳрамонлик-романик хилига мансубдир.

¹² Қаранг: Жирмунский В. М., Зарипов Х. Т. Кўрсатилган асар, 346-бет.

¹³ Қаранг: Энгельс Ф. Немис халқ китоблари. К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида, икки томлик, Тошкент, 1977, 547-бет.

«Рустам» туркумини ташкил этган «Муродхон» достонининг сюжет асосини эса бош қаҳрамон Муродхоннинг унга бир кўриниш берган номаълум гўзал қизни севиб қолиши ва уни излаб бегона юртларга кетиши, йўлда учраган турли ғовларни, хавф-хатарларни енгиб, ўз севгилисининг висолига эришуви ташкил этади. Демак, бу достонда севги мотиви, ишқий саргузаштлар талқини етакчи йўналиш бўлиб, бош қаҳрамоннинг асосий мақсади йўлида кўрсатган матонати, қаҳрамонлиги кўмакчи йўналиш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам «Муродхон» романик достонларнинг ишқий-романик хилига киради. Ёзиб олинмаган «Султонхон» достонини ҳам шу хилда баҳолаш мумкин. Аммо «Офтоб пари» ва «Рустамнинг яраланиши» достонларида қаҳрамонлик йўналиши устун бўлган бўлса керак.

Шундай қилиб, «Рустам» туркуми қаҳрамонлик-романик ва ишқий-романик достонларни ўзида бирлаштирган кўп тармоқли ва кўп қиррали асарлар силсиласидир. Ундаги қатор мотивлар жуда қадимий даврларга бориб тақалса-да, мотивларга берилган баҳо ва уларнинг талқинига қараб, бу тип достонларнинг юзага келишида халқ эртақчилиги бой замин бўлганлигига асосланиб, туркум яхлит ҳолда XVI—XVII асрларда яратилган, деган хулосага келиш мумкин.

«МУРОДХОН» ДОСТОНИ

Қаҳрамонлик-романик достон «Рустамхон» достонида ифодаланган муҳаббат ва оила, дўстлик ва садоқат, қаҳрамонлик ва ватанпарварлик ҳақидаги фалсафий ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашлар «Рустам» туркумидаги ишқий-романик достон «Муродхон»да янада равшанроқ баён этилган. Достонда меҳнат аҳлининг севгига доим садоқатда бўлиш, ҳақиқий севги йўлида жонбозлик кўрсатиш — узоқ саргузашт ва қийинчиликларни бошидан кечириб, ёрга эришиш хусусидаги фикрлари янада жозибалироқ тасвирланган; ҳаётий тажрибалар асосида севги ва садоқат, ўзаро ҳурмат ва одамийлик масалалари билан боғлиқ бўлган можароли, саргузаштли воқеа-ҳодисалар талқинидан ғоявий-эстетик ва тарбиявий хулосалар чиқарилган.

«Муродхон» ишқий-романик достон ҳисобланади. Чунки унда икки йўналишдаги икки мавзу ишланган. Улардан бири — бош қаҳрамон Муродхоннинг унга бир кўриниш берган паризод — Орзигулга бўлган муҳаббати ва шу паризодни излаб узоқ юртга сафари бўлса, иккинчиси Муродхоннинг шу сафарда учраган тўсиқлар ва қийинчи-

ликларни энгиш йўлида кўрсатган қаҳрамонликлари мавзудир. Достоннинг умумий композициясида Муродхон ва Орзигулнинг бир-бирига бўлган муҳаббати, бош қаҳрамоннинг оила қуриш учун бўлган интилишлари биринчи планда туради, яъни биринчи мавзу асосий, бош мавзу ҳисобланади. Шунинг учун ҳам достонда ишқ мотиви етакчи йўналишни ташкил этади. Иккинчи мавзу эса бош мавзуни тўлдириш, бош қаҳрамоннинг фазилатларини янада бўрттириб кўрсатиш учун хизмат қилади, яъни Муродхоннинг узоқ юртга сафарида учраган қийинчиликларга қарши кураши — қаҳрамонлик мотиви кўмакчи йўналишни ташкил этади.

Биобарин, мазкур достоннинг асосий ғояси унинг бевосита мазмунини ташкил этган, ўзаро боғланган ва ривожланиб борган воқеа ҳамда ҳодисалар оқимида достон қаҳрамонлари ва уларнинг хатти-ҳаракатларида мужассамлашган бўлиб, у асосий мавзудан, етакчи мотивдан келиб чиқади. Шу маънода достоннинг асосий ғояси уни куйлаган бахшиларнинг дунёқарашини, образларда ифодаланган ва достонда тасвирланган ҳаётнинг турли томонларига муносабатини, ўзлари мансуб бўлган ва ҳимоя қилаётган синф манфаатларини ифодалайди. Чунончи, достонда илгари сурилган асосий ғоя ҳар қандай эзгулик, олижаноблик, дўстлик, ватанпарварлик фақат соф севги туфайли амалга ошади, фақат муҳаббат инсон камолатини, маънавий қиёфасини белгилаб берувчи, ёвузлик ва ёмонлик устидан тантанани таъмин этувчи буюк куч деган ғоя фикримизнинг яққол исботидир.

Шунинг учун ҳам «Муродхон» достони халқимизнинг ҳақиқий севги, меҳру вафо, дўстлик, самимийлик, мардлик, баҳодирлик каби олижаноб фазилатларини улуглаши ва моҳирона ифодалаши жиҳатидан бадий пухта ишланган оригинал асарлардан биридир.

Достоннинг сюжет тугуни Оқтош юртининг подшоси ўлиб, қадимги удумга кўра, мамлакатга янги подшо сайлаш учун давлат қуши учирилиши воқеасидан бошланади. Шу тартибда хонликка кўтарилиб, Оқтош юртини одиллик билан бошқариб турган Муродхон кунларнинг бирида Беклар билан овга чиқади ва ўз ҳамроҳларидан илгарилаб кетиб, бир чинорнинг остида чашмада чўмилиб турган паризодни кўради ва унга ошиқ бўлиб, ҳушидан кетади¹⁴.

¹⁴ Қаҳрамоннинг чинор остидаги булоқда чўмилаётган гўзалга учраши эртак ва достонларда кенг тарқалган мотивлардан бири бўлиб, «Муродхон» достонда бунинг тасвири ўзига хос равишда оригинал намоён бўлган.

Бу эпизод дoston сюжетидаги воқеалар ривожига, асосий қаҳрамон фаолиятининг кескинлашиб боришига бир туртки — сабаб бўлади. Натижада, бош образ ва персонажлар хатти-ҳаракати ва ички кечинмалари тасвири, таърифи орқали сюжет ривожланиб, дostonнинг мавзуси, ғояси очила боради. Шу воқеадан бошлаб дostonнинг бош ижобий образлари бўлган Муродхон ва Орзигулнинг севги саргузаштлари бошланади.

Муродхоннинг парига ошиқ бўлиши билан дoston турғуни бошланади, конфликт ривожланиб, кескинлаша боради. Чинончи, Муродхон ҳушига келиши биланоқ, уни ўраб турган амалдорлар, беклар ва сипоҳиларга ўзининг қатъий мақсадини англатади:

Ёрсиз зиндон экан тахти жаҳоним...
Шундай ёрман ўтса куни аҳволим.
Кулоҳ кийиб мен қаландар бўларман,
Мамлакатни бир-бир излаб кўрарман,
Мен топмасам ишқ ўтида ўларман.
Кўриб, бўлдим шундай ёрга харидор,
Қайда бўлса, излаб топмоғим даркор

(«Муродхон», 20-бет).

Натижада Муродхон на мамлакатидан, на ному нишонидан дарак берган парини излаб, кимсасиз, сувсиз чўллардан азобланиб ўтади, «борган одам қайтиб юртин кўрмаган» баланд ва хавф-хатарли тоғлардан ошади, боши ва охири кўринмайдиган хунхор дарёсидан уч ою ўн кун деганда кечиб ўтади: ниҳоят Қўлқудуқ мамлакатининг подшоеси Оқилхон билан танишиб, унинг ёрдамида ўзи севган пари — Орзигулнинг юрти Гулистон мамлакатини эканини билади ва ёр дарагини билиб яна машаққатли йўлга тушади, «қўлида не беклар ўлган жуда зўрабор» Афсар девни енгиб, у билан дўстлашади ва дев тақдим қилган фаланг отда кўкка учиб, Гулистон мамлакатига боради, ўз ёри — Орзигулни олиб, Афсар девнинг манзилига келади: қизини олиб кетган номаълум кишининг кетидан ўн икки минг лашкари билан қувиб келган Қирон шоҳ қўшинига қарши якка ўзи жанг қилиб, уни енгади ва ўзини танитади, шоҳнинг рози-ризолигини олиб, Оқтош юртига омон-эсон етиб келади.

Дoston сюжетининг қисқа баёнидан кўриниб турибдики, асарда бир қанча кульминацион нуқталар бор. Лекин уларнинг энг асосийлари Орзигул парининг Муродхонни ташлаб кетиши, Муродхоннинг Афсар дев билан учрашуви ва Қирон шоҳ лашкарларига қарши жангидир. Подшо қўшинининг енгилиши билан дoston ечими бошланади. Орзигул ва Муродхоннинг бир-бирига етишиб, бир-

га Оқтош юртига келиши ва тўй-томоша бошланиши билан асар хулосаланади.

«Муродхон» достонида кўпчилик романик-дostonлар учун умумий бўлган мотивлар, ҳатто бир-бирига ўхшаш эпизодлар (қаҳрамоннинг сафарга отланишидан олдин отни тайёрлаши, чўл, қирлардан, баланд тоғлардан ва хавфли дарёлардан ўтиш, душман лашкарига қарши якка жанг қилиш ва ҳоказолар) дoston сюжети билан чамбарчас боғлиқ ҳолда берилади. Чунончи, мазкур дostonда тасвирланган ошиқ йигитнинг узоқ юртдаги маъшуқасини излаб бориши ва йўлда қанча-қанча қийинчиликларни енгиб, ўз юртига омон-эсон келиши мотиви «Интизор», «Нурали», «Гулнор пари» ва бошқа дostonларда ҳам тасвирланган.

Бироқ шунини таъкидлаш керакки, «Муродхон» дostonидаги ана шундай умумий анъанавий мотивлар дostonнинг ғоявий мундарижасини очишда, образлар талқинида, тасвирланган воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини аниқлашда оригиналлик касб этган. Масалан, дostonда анъанавий мотивдан—бир кўриниш берган номаълум гўзал қизни севиб қолиш ва уни излаб бегона юртларга кетиш мотивидан фойдаланилган. Маълумки, бу мотив романик дostonларда кўп учрайди. Одатда, романик дostonларда қандайдир бир идеал қиз қаҳрамонга бир кўриниш бериб (ёки бир қиё боқиб), уни ошиғу шайдо қилиб қўяди-да, кўздан ғойиб бўлади. Қаҳрамон эса шу номаълум қизни қидириб йўлга тушади, шу йўлда дуч келган ҳар қандай машаққатларни мардонавор енгиб, шу қизнинг висолига эришади ва албатта уни ўз юртига олиб қайтади. «Муродхон» дostonида Орзигул пари ана шундай идеал қиз тимсолида яратилиб, унинг юксак бир мақсаддай Муродхонни ўзига чорлаб тургани, уни қаҳрамонликка ундагани ўзига хос санъаткорлик билан тасвирланади.

Биобарин, мазкур дostonда идеал қиз — паризод қаҳрамонни мардонавор ва ғайритабиий ишларни бажаришга ундар экан, қаҳрамон гўзаллик ва бахт тимсоли бўлган ўз маъшуқасига эришиш учун ғоят мушкул саргузаштларни бошидан кечиради, инсон ақли бовар қилмайдиган оғир шартларни бажаради. Кўриниб турибдики, бу ўринда кўпчилик халқ дostonлари («Алломиш» ва бошқалар) ва эртаклари («Камбағал қиз», «Бахтли кал», «Камбағал йигит» ва бошқалар) учун умумий бўлган анъанавий шарт ёки синов мотивлари ўзига хос равишда, якка-якка олишувларда эмас, умуман турли тўсиқларни енгиб ўтиш тарзида намоён бўлган. Бу ўринда шунини таъкидлаш керакки, эртақ ва дoston сюжетларида кўплаб қўлла-

ниладиган бундай синов мотивларининг реал асослари ибтидоий жамият урф-одатларига бориб тақалади. Чунки «Ибтидоий қабилалар орасида ўғил ва қиз болалар балоғатга етиши билан... қабилянинг катта ёшдаги аъзоларига ўтиш вақтида керак бўладиган билимларни бериш... уларни иш жараёнида синаб кўриш, хавфга қарши кураша билиши ва бошқалар билан таништириш масаласида қатор машқларни бажарганлар ва синовлардан ўтганлар. Бир қанча тадбирлар синалувчини чиниқтириш ва фақат муваффақиятсизликнигина эмас, азобни ҳам мардлик билан ўтказишга қаратилгандир»¹⁵. Халқ оғзаки ижоди асарларида учрайдиган синов мотивлари, шубҳасиз, худди шу реал заминга асослангандир. Бинобарин, «Муродхон» достонида ўзига хос шаклда ишлатилган бундай анъанавий синов мотиви дoston сюжети хусусиятларини, унинг бадиийлик даражасини тўла ёритишга имкон берган. Муродхон ўзининг Орзигулга муносиб қаҳрамон эканини исботлаш учун сувсиз чўлда, адиру тоғда ва катта дарёда оғир ва хавфли синовларга бардош беради, инсон учун «бажариб бўлмас» шарт бўлган даҳшатли Афсар девни енгади, Қирон шоҳ қўшинларини ҳолдан тойдиради. Демак, бу анъанавий мотив дoston сюжетини фавқулодда воқеа ва ҳодисалар билан ривожлантириб, унинг ғоявий мазмуни асосини, тарбиявий қимматини белгилашга, бош қаҳрамоннинг фазилатлари ва ички дунёсини очиб беришга хизмат қилади.

«Муродхон» достонида талқин этилган яна бир анъанавий мотив бош қаҳрамоннинг ҳоким табақага мансуб қилиб тасвирлашдан иборатдир. Дoston сюжетидан маълумки, мамлакатга янги подшо сайлаш учун давлат қуши учирилганида, қуш чўлда ўтин териб юрган навқирон йигит Муродхоннинг бошига қўнади. Бундан кўнгли тўлмаган сарой оқсоқоллари қушни уч марта учуришганда ҳам, у Муродхоннинг бошига қўнаверади. Кейин маълум бўлишича, Муродхон Оқтош вилоятининг илгари ўлиб кетган подшоси Аввалхоннинг ўғли экан. Лекин йиллар ўтиши натижасида унинг подшозодалиги ҳам кўпчиликнинг эсидан чиқиб, у онаси ва синглиси билан ўтинчилик қилиб, кун кечириб юрар экан. Шубҳасиз, Муродхонни бундай тасвирлаш, яъни уни, бир томондан, подшозода, бир вақтлар ўлиб кетган Оқтош ҳукмдори Аввалхоннинг ўғли қилиб, иккинчи томондан, оддий ўтинчи сифатида кўрсатиш эпик анъанага батамом мосдир. Чунки эпосда

¹⁵ Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Тошкент, 1960, 155—156-бетлар.

қахрамонларнинг келиб чиқишини бу хилда юқори табақа билан боғлиқ ҳолда тасвирлаш реал борлиқ ва халқ фантазиясидан келиб чиққан қадимий тушунчадир. Чунончи, биринчидан, тарихдан маълумки, феодал ўтмишда ҳокимият фақат юқори табақа қўлида бўлиб, подшолик тахти ҳам ана шу табақанинг авлодидан авлодига мерос бўлиб ўтиб келган, бинобарин, қуйи табақа вакиллари-нинг тахтга чиқиши реал ҳаётдан тамомила йироқ бўлган. Иккинчи томондан, қаттиқ эксплуатация, жаҳолат ва дин ҳукмрон бўлган ижтимоий тузум шароитида турмушнинг қолюқлиги ва сиёсий оннинг заифлиги туфайли халқ ўзининг бахтсизлиги сабабларини ижтимоий тузум иллатларида эмас, балки ҳукмдорларнинг золимлиги ва адолатсизлигида кўрар, шунинг учун адолатли подшомарҳамати туфайли бахтли ва фаровон ҳаётга эришиш мумкин деб ўйлар эди. Шу боисдан халқ ижодининг меваси бўлган эпосда оддий халқ тушунча ва қарашларини идеал қахрамонлар ифодалайди. Бундай қахрамонлар ўзларининг насл-насаби жиҳатидан аслзода ва подшозода-ларга боғлансалар-да, улар сиймосида меҳнаткаш халқ орзу-умидлари, ҳаёт ва курашлари кўрсатилади. Халқ қахрамонларининг насл-насабини юқори табақаларга боғлаш уларни идеаллаштиришнинг воситасидир, холос. Шунинг учун ҳам бундай қахрамонлар турли шароитларда қуйи табақага хос ҳаётни ўз бошларидан кечирадиларки, бу нарса халқ ижодининг демократик асосларини ёрқин кўрсатади. Муродхон образида ҳам айни шу ҳолни кўра-миз.

Умуман, «Муродхон» достонида тасвирланган воқеа-ҳодисалар ва улар асосида илгари сурилган ғоявий мотивлар маълум тенденцияни ёқлаш учун хизмат қилади. Достонда тилга олинган реал ҳаёт лавҳалари ҳам, табиат манзаралари ҳам, фантастик манзаралар ҳам, афсонавий махлуқлар ҳам худди шу мақсадда зўр санъаткорлик билан тасвирланган бўлиб, улар бир-бири билан узвий боғланиб кетган, бири иккинчисини тўлдирган. Шунинг учун ҳам бу достондаги идеаллаштирилган образлар ва воқеа-ҳодисалар ўта ғайритабиий эмас, балки бирмунча ҳаётий заминга, ҳаётий мотивларга эгадирки, бу Урта Осиё ва Яқин Шарқдаги кўпчилик халқларнинг романик эпосига хос хусусиятдир. Чунончи, Муродхоннинг ўз подшолик салтанатидаги амалдор ва беклар билан кўнгил ёзиш мақсадида овга чиқиши — «қанча сипоҳи, беклар ҳамроҳ бўлиб, қушбозлар олғир қушларни қўлига кўндириб, подшолик овчилари тозиларини ҳам бирга олиб, қушнинг кўзидан урадиган мерганлар буларга ҳамроҳ бўлиб, си-

поҳилик дағдағаси, шоҳлик шаъну шавкати билан овқилганлиги, Муродхон саройидаги жиловхона, пойтахт ва унинг остонаси тасвири, хон саройидаги лавозимларни англатадиган «ясовул», «оқсоқол», «акобир», «тўқсабо», «камалдор», «бек», «саркарда», «сипоҳи», «туғдор», «жигадор», «девонбеги», «хизматкор» каби атамаларнинг ишлатилиши ва ҳоказолар ўша даврдаги феодал саройларининг реал тасвирдан иборатдир. Қирон шоҳнинг давлатхонаси ҳам, унинг жангга отланиш олдидан ўзига қарашли шаҳарлардан одам тўплаб, лашкари сонини ошириб борганлиги ҳам, Оқилхоннинг олтин кўшки ва ундаги базм-зиёфатлар тасвири ҳам худди шундай феодал ҳаёти заминига асослангандир.

Достондаги пари, дев, фаланг от, уч йўл, тубсиз дарё, денгиз саргузаштлари, шаҳар бозорининг ўртасидаги олтин кўшкда ётган қизнинг юзи ёруғида бозор қилган бозорчилар ва бошқа ғайритабиий ҳодиса ва махлуқларнинг тасвири ҳам ана шу реал ҳаёт лавҳалари тасвири билан узвий боғланиб кетган. Масалан, Муродхон Гулистонга бораётиб, баланд тоғ устидан туриб, «бир ёғи чўлистон, бир ёғи тўқайистон» бўлиб ётган йўлни кўради. Шу йўлнинг «бир ёғида тўполон-тўзон кўриниб» турганини кўриб, отнинг бошини шу йўлга буради ва даҳшатли Афсар девнинг олдидан чиқади. Бошда девнинг ҳайбатидан қўрқиб, сесканиб тушса ҳам, кейин ўзини қўлга олиб, довураклик ва ақл-фаросат билан девнинг оғзидан учиб чиққан каптарни — девнинг жонини ушлаб олади, бу билан девни енгиб, ўзига бўйсундиради.

Ўз-ўзидан равшанки, бунда шоир ана шундай ғаройиб мотивдан фойдаланиб, бир томондан, Муродхонни фавқулодда қаҳрамон сифатида идеаллаштириш билан достон ижодкори — халқнинг орзу-истаклари ва ҳис-туйғуларини ифодалайди, чунки халқ ўз қаҳрамонининг ҳамма қатори бўлишини истамаган, балки кўпчиликка ўрнак бўладиган идеал бир қаҳрамон сифатида тасвирлашни хоҳлаган. Иккинчи томондан, инсон қудрати ва ақл-заковати ҳар қандай афсонавий махлуқларни, «англаб бўлмас» табиат кучларини енгишга қодирдир, деган оптимистик хулоса чиқади. Шунинг учун достонда қаҳрамонлик-эпик, афсонавий ҳамда реал тарихий сюжет ва мотивларнинг бир-бири билан узвий боғланиб, бирикиб бориши унда талқин этилган муҳаббат, оила, вафодорлик, садоқат, самимий дўстлик, инсонпарварлик, инсон эрки, фаровон ҳаёт каби анъанавий мавзуларнинг халқ манфаатлари нуқтаи назаридан, демократик позициядан туриб ҳал этилишига имкон берган. Бу мавзулар достоннинг халқчил-

лигини таъмин этган. Чунки дostonнинг халқчиллиги юксак инсоний фазилатлар — инсонпарварлик, вафодорлик, дўстлик, одиллик, жасурлик, ўз мақсади йўлида ўлимдан ҳам қайтмаслик каби фазилатларнинг улуғланишида яхшилик билан ёмонлик, адолат билан разолат, ҳаёт билан ўлим ўртасида қаттиқ кураш бориб, яхшиликнинг ёмонликни, адолатнинг разолатни, ҳаётнинг ўлимни енгишида, салбий образларнинг мағлуб бўлиб, ижобий образларнинг мурод-мақсадига ,бахт-саодатга эришишида намоён бўлган. Буни биз дostonда маҳорат билан тасвирланган ва ўз даврининг руҳини юксак ижтимоий идеалларини ўзида ифодалаган халқ қаҳрамонлари образлари тимсолида яққол кўрамиз. Зотан, А. М. Горький таъкидлаганидек, «...энг кучли ва бадий жиҳатдан энг мукаммал қаҳрамонлар тасвирини фольклор, меҳнаткаш халқнинг оғзаки ижоди яратгандир»¹⁶. Шу нуқтаи назардан дostonнинг бош қаҳрамони Муродхоннинг ўз олдига қўйган мақсади йўлида қатъий, матонатли, бир сўзли эканини яққол кўрсатувчи қуйидаги эпизодни кўздан кечирайлик:

Муродхон Орзигулни излаб йўлга тушмоқчи бўлади. Саройидаги ақобир, амалдор ва беклар уни бу йўлдан қайтариш учун қаттиқ уринадилар, «осмонга чиқиб кетганини» ҳам, «ерга кириб кетганини» ҳам, қайси юртга кетиш нодонлик бўлади, деб уни чалғитадилар, бу йўлда «кўп сарсон бўлиб, юрт овораси бўлиб ҳориб, чарчаб, ўласиз», деб қўрқитадилар. Лекин Муродхонни ҳеч қандай қийинчиликлар, даҳшатлар чўчитмайди. У мақсад сари қатъий интилади. Сарой амалдорларининг уни бу мақсаддан қайтармасликлари учун уларга сўз кучи билан таъсир қилади:

Ошиқлар шайдоси кўнглини бузди,
Эшитгин, бекларим, сўзлаган сўзди,
Вомиқ учун Узро дарёни сузди,
Ширин учун Фарҳод тоғларни қазди,
Лайли учун Мажнун чўлларни кезди.
Тур, деди, неча йил бу ерда турди,
Тепасига лайлак уялар қурди.
Етти йил умри зинкийиб қолди,
Етти йилдан кейин Лайлиси келди.
Лайли келиб, Мажнун ҳолини сўрди,
Адашган ошиқлар бир-бирини кўрди.
Бу сўзимни айб қилма амалдор,
Ошиққа айрилмоқ аввалдан қолди,
Юсуфни Зулайхо зиндонга солди,
Қирқ йил куйиб у ҳам ўтдай тутанди,
Топишиб ошиқлар мақсадин кўрди.

¹⁶ Горький М. О литературе. М., 1953, с. 698.

Шоҳсанам Шоғариб деганлар ўтди,
 Неча йил бир-бирдан жудо бўп кетди.
 Неча вақтлар бунда орадан ўтди,
 Бир баҳонаман келиб бир-бирин топди,
 Санам билан Ғариб мақсадга етди.
 Сўнгги ошиқ ўтди Ёзи ҳам Зебо,
 Буларнинг бошида юз турли гавго,
 Товишмайин булар дунёдан ўтди.
 Ошиқларга худо солган кулфатди,
 Уларнинг навбати бизларга етди,
 Овга чиқиб бизга пари йўлиқди

(«Муродхон» 37—83-беглар)

Кўрамизки, бундай мантиқ кучига ҳеч ким эътироз билдиролмайди. Шубҳасиз, юксак гўзалликка ва бахт-саодатга эришишнинг бирдан-бир йўли мақсад сари қатъий интилиш, сабот, матонат, ғайрат-шижоат кўрсатишдан иборатдир. Халқ ўз қаҳрамонининг шундай бўлишини истайди. Чунки унинг хоҳиши, фалсафаси, эстетик идеали шунини тақозо этади.

Достоннинг халқчиллигини, уни ижод қилган халқ эстетик ва ахлоқий идеалини равшан кўрсатадиган жиҳатлардан яна бири вафодорлик, садоқат ва дўстлик мотивларининг хотин-қизлар образида акс эттирилишидир. Маълумки, бутун антагонистик синфий жамиятлар тузумида, айниқса, ислом дини ҳукмрон бўлган ўлкаларда ғоят эзилган, хўрланган, ҳақ-ҳуқуқи топталган, эрки поймол этилган, ҳатто инсон қаторида саналмаган хотин-қизлар бўлган. Улар ўқиш ва илм олишдан ҳам, давлат ва жамоат ишларида иштирок этишдан ҳам маҳрум этилганлар. Уларнинг фаолияти рўзгор юмушлари билан чегараланган. Аёллар, ҳатто, севиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этилганлар. Ёш-ёш қизалоқлар қалин эвазига бир неча хотин устига қари чолларга сотилганлар ёки эшонларга назр қилиниб, чўрига айлантирилганлар.

Бироқ феодал-клерикал жамиятнинг бундай ярамас тартиб-қоидаларига қарамай, меҳнаткаш халқ аёлларга ижобий муносабатда бўлган, уларнинг оналик ва рафиқалик ҳақ-ҳуқуқини ҳурматлаб, ҳимоя қилган. Айниқса, ўз оғзаки бадий ижодида халқ хотин-қизларнинг қадр-қиматини муносиб қадрлаб, уларнинг ҳаётда ва жамиятда тутган ўрнини тўғри баҳолаган, аёлларга хос юксак инсоний фазилатларни кўтаринки руҳ билан куйлаган. Бу барча халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг эпосига хос хусусиятдир. Хотин-қизларга нисбатан бундай ижобий муносабат «Муродхон» достонида ҳам яққол ифода-ланган бўлиб, уларнинг мукамал образлари яратилган. Чунончи, дoston сюжети ривожидан оналик муҳаббати билан тўлиб тошган она, акаси қалбини бир қарашда ан-

лайдиган ва унга тўғри маслаҳатлар берадиган меҳрибон сингил, ўз севганига вафодор, садоқатли дўст бўлган ва бу йўлда қатъият, ирода, мардлик, жасорат, оқиллик, тadbиркорлик бобларида уни синовдан ўтишга даъват этиб, мустаҳкам ва бахтиёр оила кўрган ақлли, тadbирли, жонкуяр Орзигул пари, оғир ва мушкул вазиятларда тўғри йўл кўрсатган, ақл ва фаросат билан иш тутган ғамхўр, меҳрибон, садоқатли дўст Оқилхон, бегона юртда Муродхонни ўзига ўғил қилиб, уйдан жой берган, мусофирчиликда кеча-кундуз унга ҳамдам бўлиб, меҳрибончилик кўрсатган момо образлари билан танишар эканмиз, бу — аёллар ҳақидаги тарихий ҳақиқатнинг, халқнинг уларга гуманистик қараши, меҳри-муҳаббати, ишончи ва иззат-эҳтиромининг ифодаси эканига иқроор бўламиз.

«Муродхон» достонида тасвирланган хотин-қизлар, жумладан, Орзигул, Оқилхон образлари орқали меҳнаткаш халқнинг аёлларга бўлган прогрессив, ижобий муносабати ифодаланган. Шунинг учун ҳам аёллар жамиятда эркаклар қатори муҳим вазифаларни бажаришга, жасурлик қаҳрамонлик кўрсатишга қодир етук инсон сифатида, умумбашарий орзу интилишлар, олижаноб инсоний фазилатлар учун курашувчи идеал қаҳрамон сифатида тасвирланади. Шоир Ғафур Ғулом таъкидлаб кўрсатганидек: «Халқ ўз кураши учун саф қатор турар экан, жинсий айирмани билмайди, яъни халқ дostonларида қаҳрамон бўлиш учун танланган образ албатта эр бўлиши лозим бўлмайди. Халқ ижодида хотин-қизлар заррача камситилмаган ҳолда ҳатто бу тўғрида ўйланмагани ҳолда ҳам эрлар билан тенгдир. Хотин қаҳрамондир, хотин ваъдасининг устидан чиқувчи ростгўйдир, хотин ор-номус учун курашувчи ботирдир, хотин ўз халқини севгувчидир, хотин эр билан ўртоқ...

Қаҳрамон, соғлом насл учун бўлган курашда, тенг ҳуқуқли оила учун бўлган курашда ташаббус ҳамма вақт хотин-қизлар қўлидадир. Яъни эрга хотин эмас, хотинга эр ёқиши керак. У тегмоқчи — оила қурмоқчи бўлган эркагини қаҳрамонлик шартларини ичига олган курашларда синаб кўради. У чўлга сув чиқарганни, хунхўр подшоҳни ўлдирганни, аждарга бас келганни, девни бўғизлаганни, ўқ отганда учар қушни олганни, пойгада биринчи келганни севади»¹⁷.

Шундай қилиб, «Муродхон» достонининг сюжет қурилишидан кўриниб турибдики, унда қаҳрамонлик-эпик сар-

¹⁷ Ғафур Ғулом. Асарлар, ўн томлик, 8-том, Тошкент, 1976, 39-бет.

узаштлар ҳам, афсонавий, фантастик ҳодисалар ҳам, ўша давр феодал саройи тартиб-қоидаларига оид реал, тарихий лавҳалар ҳам романик дostonларга хос бўлиб, улар бир-бири билан чамбарчас боғланиб ва бирикиб кетган. Дostonда ҳам қаҳрамонлик, ҳам тарихий, ҳам ишқий мотивлар ўзига хос бирлашиб кетиши натижасида сюжет саргузаштли характерга эга бўлиб, тингловчиларда катта қизиқиш туғдирган.

Айни вақтда дoston сюжетининг бу хилда саргузаштли, можароли фантастик воқеаларга бой бўлиши ўша даврдаги оддий, тушунчалари чекланган одамлар руҳига, қалбига мосдир. Чунки дostonда халқнинг бутун орзу-истаклари, бой тажрибалари, интилишлари ва маънавий бойлиги юксак бадий шаклда, кўтаринки — романтик руҳда, бадий мукамал образ ва персонажлар намунасида ифодаланган. Шунинг учун дostonда тасвирланган ҳар бир муболағали воқеа-ҳодиса, муболағали манзара тингловчига завқ ва ҳаяжон бахш этади, ҳаётни севишга, ўз кучига қатъий ишонишга, яшашдан завқлана олишга, гўзалликни идрок қилишга, ҳаётдаги ҳар бир нарса ва ҳодисадан гўзаллик топа олишга ўргатади. Бу эса дostonнинг тарбиявий, тарихий, замонавий ва маърифий аҳамиятини белгилайди. Шу маънода Ғафур Ғуломнинг: «Фольклор асарлари ўтмишнинг катта тарихий документларидирки, ўша фольклор материаллари ўзлари ишлаб чиққан ўтмишнинг айрим саҳифаларини изоҳлашга ва ўша турмушда яшаган одамлар ҳаётини ўрганишга катта қулайлик туғдирадилар»¹⁸, деган баҳоси тўла-тўқис «Муродхон» дostonига ҳам хосдир. Чунки мазкур халқ эпоси ишқий-романтик дoston сифатида бошдан-оёқ севги, меҳру вафо, садоқат мотивларини тараннум этишга бағишланган бўлиб, инсон ҳаёти учун лозим бўлган энг яхши фазилатларни, инсоннинг ахлоқий ва ижтимоий идеалларини ўз ичига олган.

«Муродхон» дostonининг сюжет қурилиши ва ғоявий мотивлари асосини ташкил этган воқеа-ҳодиса мазмуни ва моҳияти дoston қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари, ҳаётга бўлган муносабатлари орқали очила боради. Зотан, қаҳрамонсиз, образсиз ёхуд персонажсиз бадий асарнинг ўзи ҳам юзага келмайди. Ўз навбатида бу хатти-ҳаракат ва муносабатларнинг характери шу қаҳрамонларнинг хусусиятларини бўрттириб кўрсатади. Бу эса, дostonда тасвирланган қаҳрамонларнинг асар композициясида тутган ўрнини, асар ғоясини очишдаги ролини, шунга

¹⁸ Ўша том, 41-бет.

кўра, уларнинг асосий образлар ёки эпизодик персонажлар, ижобий ёки салбий образлар эканини белгилашга имкон беради.

«Муродхон» достонининг сюжет асоси ошиқ йигитнинг узоқ юртдаги маъшуқасини излаб бориши ва уни Оқтошга олиб қайтиши тасвиридан иборат экан, бу анъанавий сюжет билан боғлиқ барча воқеалар, ҳамма ишқий саргузаштлар Муродхон ва Орзигул атрофида марказлашган ҳолда ривожланади. Чунки улар достоннинг бош ижобий образлари бўлиб, уларнинг хатти-ҳаракати, кайфияти ва ўзига хос хусусиятлари достоннинг марказий ўрнида туради, достоннинг асосий ғоявий мазмунини очишга хизмат қилади. Оқилхон Муродхоннинг онаси ва синглиси, Муродхон ўғил тутинган кампир, хизматкор Соқи, бек Оталиқ, ўлган шоҳнинг қизи Чўлпоной, қўрбошининг кал қизи, Оқилхоннинг қирқин қизлари сарвари Оққиз, Орзигулнинг қирқин канизлари ижобий персонажлар бўлиб, улар достоннинг бош мавзусини ва бош қаҳрамонларини тўлдирганлар, уларни бутун мураккаблиги ва тўлаллиги билан очиб беришга хизмат қилганлар, бинобарин, бош қаҳрамонлар тақдирида, ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар.

Достонда афсонавий — мифологик образ тимсоли сифатида берилган Афсар дев, Гулистон юртининг подшоиси Қирон шоҳ, унинг лашкарбошиси Қоварбек, унинг қирқ жаллоди — буларнинг барчаси ижобий образ ва персонажларга қарши қўйилган, ёвузлик ва золимлик тимсоли бўлган салбий образ ва персонажлардир. Улар асосий қаҳрамон билан боғлиқ бўлган воқеалар ривожда ўзига хос роль ўйновчи унсурлардир.

Шундай қилиб, бу ижобий ва салбий образлар, персонажлар бутун бир достонни ташкил этадиган образ ва персонажлар системаси бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан зич боғланган, бир-бирини тўлдирадиган, инсон турмуши, кураши, хулқи, хатти-ҳаракати ва табиат ҳодисаларига муносабатини ўзига хос бадий шаклда гавдалантирадиган характерлардир.

Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, анъанавий ўзбек эпосида, жумладан, мазкур достонда асосий образ, бош қаҳрамон мукамал тасвирланади, умумбашарий орзуинтилишлар, олижаноб инсоний фазилатлар учун курашувчи идеал қаҳрамон сифатида кўрсатилади, маънавий жиҳатдан ўрнатилган, ибрат бўлувчи образ даражасига кўтарилади.

Мисол учун достоннинг бош қаҳрамони Муродхон образини олиб кўрайлик. Муродхон, аввало, ўзининг кўпгина умумий фазилатлари ва хусусиятлари жиҳатидан ўзбек

халқ эпосларидаги Алпомиш, Ёдгор, Рустам, Кунтуғмиш, Аваз, Равшан, Ҳасан сингари эпик образларга ўхшаб кетади, шу эпик образларга қиёс берилган анъанавий сифатлаш ва ўхшатишлар, муболаға ва доимий стилистик фигуралар Муродхон образига ҳам нисбат берилади. Бу умумий хусусиятлар ва фазилатлар биринчи навбатда унинг баҳодирлиги, ғоят кучлилиги, мардлиги, қийинчиликларга бардош бериши, ҳар қандай тўсиқларни енгишга қодирлиги билан белгиланади. Муродхон ҳам, бошқа эпик қаҳрамонлар сингари, ёмонлик, разолат кучларига қарши мардонавор ва баҳодирона курашади ва ғалаба қозонади, адолат ўрнатади, ўз олдига қўйган мақсадга — халқ идеалига эришади. Достонда ёмонлик, разолат кучларининг тимсоли сифатида бир ўринда афсонавий махлуқ ва мавжудотлар Афсар дев, ёввойи даррандалар, хунхор дарёси гавдаланса, иккинчи ўринда реал, ҳаётий душманлар — Қирон шоҳ, унинг жаллодлари, лашкарбошилари гавдаланади.

Муродхон образи оддий инсоний хусусиятларга ҳам эга: у кўпгина ўзбек халқ достонларида тасвирланган баҳодирлар сингари ёш шаҳзода сифатида берилади, лекин отасидан ёш етим қолгани учун тирикчилик фаолиятини қашшоқликдан бошлаган заҳматқаш ўтинчи, амалдорларнинг бақириб-чақириб келишларидан қўрқадиган оддий бир ўспирин. Бунинг устига ҳар қандай ёмонлик, разолат кучларини енгишга қодир бўлган баҳодир паризод ҳусни малоҳати олдида бемажол қолади. Бу ҳолни Муродхоннинг паризодни кўриб, ҳушидан кетиб йиқилиши ва фақат сингисининг қўйидаги сўзларидан кейингина ўзига келиши мисолида кўриш мумкин:

Овга келиб, бундай эбгор бўлибсан,
Отингдан айрилиб, чўлда қолибсан,
Не сабадан, ака, беҳуш бўлибсан?
Сарчашма бўйига дохил бўлдингми,
Бу чашмада паризодни кўрдингми
Ақлингдан, акажон, жудо бўлдингми,
Шу сабадан беҳуш бўлиб қолдингми?!
(«Муродхон», 19-бет).

Қўшночларнинг оқ латта, кўк латта қилиб қоқишидан наф кўрмай, юзига сув сепганда ҳам ўзига келмаган Муродхон сингисининг паризод ҳақидаги сўзларидан кейин ҳушига келади. Бу билан Муродхоннинг унга бир кўриниш берган паризодни қаттиқ севиб қолганлиги бўрттирилиб кўрсатилади, унинг муҳаббати улуғланади. Шунинг учун Муродхон «Жамоли оқшомни мунаввар» қиладиган шу «гул юзли дилбар» ўз шаҳридан, номидан дарак бермай кўздан ғойиб бўлган бўлса ҳам, уни севиб қолган-

Лягини бек ва амалдорларига айтиб, уни излаб топиш ўзининг бурчи, ягона мақсади эканини билдиради.

Достонда талқин этилган бундан кейинги воқеалар ўша паризоднинг—Орзигулнинг ҳам Муродхонни севганини кўрсатади. Бу ҳолни олма отиш эпизоди мисолида кўриш мумкин. Муродхон сарой бекларининг маслаҳати билан Оқтош ўлкасидаги баркамол қизларни пойтахт-остига тўплайди, уларга қараб олма отадиган, олмани илиб олган қизга уйланадиган бўлади. Шунда Муродхоннинг марҳум подшонинг қизи Чўлпонойни мўлжаллаб отган олмасини уч марта ҳам юзига ниқоб тутиб олган паризоднинг илиб олавериши унинг Муродхонга бўлган севгисини кўрсатади. Натижада Муродхон, кўнгли бўлмаса ҳам, ноилож ниқобли қизга уйланади, аммо бу чўрисифат қизнинг уни мафтун этган Орзигул эканлигини билмайди. Ҳатто чўрисифат пари никоҳ кечаси «чўлда яшовчи Элибойнинг қизиман, дунё мол берсанг ҳам, ҳуснима етмайди»,—деб унинг эътиборини ўзига жалб қилмоқчи бўлганида ҳам, паризоднинг назокатли илтифотларига совуқ ва бефарқ қарайди, унинг кўзи олдидан овда учраган парининг сиймоси кетмайди, унинг чўрисифат тарзидан ҳазар қилиб, кимлигини суриштириб билгиси ҳам келмайди. Ундаги бундай кибру ҳаводан, манманликдан, уни «кўп қизларнинг қаторида» кўрмаганидан қаттиқ хафа бўлган паризоднинг кўнглига шумлик келиб, юзидан ниқобини кўтаради, «ой туққандай бўлиб қолади осмондан», унинг жамоли олдида Муродхон яна беҳуш бўлиб йиқилади, паризод эса, шоҳнинг кийимларини кийиб, сари ёйини олиб, тўқмол ёлли тўриқ отини миниб, қундуз телпакни бошига бостириб кийиб ўз мамлакатига равона бўлади. Бу ўринда, юқорида таъкидлаганимиздек, кўпгина романик достонлар учун умумий бўлган анъанавий мотивдан фойдаланилган: Муродхонга бир кўриниш бериб, уни ўзига мафтун этган идеал қиз—Орзигул пари тимсоли берилган. Бунда Орзигул пари дoston қаҳрамони Муродхонни мардонавор ва инсон ақли етмайдиган оғир, ғайритабиий ишларга, юмушларга ундовчи жасорат ва матонат, энг олий, юксак мақсад сари етакловчи образ сифатида гавдаланади. Бу юксак мақсад катта моҳият, катта маънавий ва ижтимоий мазмун касб этади. Чунки у—халқ идеали. Орзигул муҳаббати «халқ идеалининг символидир. Ҳамма дostonларда ҳам севгили ёр образи—озодликнинг, қўлга киргизилиши лозим бўлган эркнинг символи бўлиб хизмат қилади»¹⁹. Ана шу юксак мақсадга

¹⁹ Уша том, 51-бет.

эришиш учун интилишлар фонида қаҳрамоннинг фазилатлари, ички дунёси равшан очила боради. Шунинг учун ҳам шу эпизод дostonдаги воқеалар ривожининг энг муҳим нуқталаридан бири ҳисобланади. Чунки шу эпизоддан бошлаб дostonнинг асосий қисми — синов қисми бошланади. Энди Муродхон ўзининг паризодга муносиб қаҳрамон эканлигини исботловчи воқеалар фонида ҳаракат қилади.

Муродхон — ўз олий мақсадига эришиш йўлида ғайрат, шижоат, зийраклик кўрсата оладиган иродали, саботли баҳодир. У паризоднинг биринчи синовидан муваффақиятли ўтади: паризод Муродхоннинг отини ўлдириб, сувсиз чўлда ёлғиз ташлаб кетганида ҳам умидсизликка тушмайди, кўп машаққатлар билан иёдалаб чўл кезади, дарёлар кечади, тоғлардан ўтади. Муродхон «чўлдаги неча бир одамзодга душман жондорларни қўлидаги кескир шамшири билан ўлдириб, бир катта тоққа етади. Тоғдаги ваҳший жониворлар Муродхонни кўриб, унга ҳамла қилади. Уларни ҳам кескир шамшир пўлати билан уриб, ўлайин-ўлайин, деб базўр тоғнинг бошига — чўққисига чиқди» («Муродхон», 73-бет).

У чўққида туриб боши ва охири кўринмайдиган катта бир дарёни — хунхор дарёсини кўради. Шунда ҳам умидсизликка тушмасдан, дарёдан ўтиш иложини қилади. Йўлдаги қийинчиликлар паризоднинг Муродхон олдига қўйган биринчи синови эди. Иккинчи синови эса, унинг йўлига паризод томонидан қўйиб кетилган даҳшатли тузоқ — Афсар девни енгилдан иборат эди. Бу ўринда халқнинг, ҳар қандай машаққатли ишда дўст сенга ҳамкорлик қилади, самимий одамлар мададкор бўлади, деган фалсафаси асосида иш тутилиб, Кўлқудуқ юртининг подшоши, Орзигулнинг яқин дўсти, сирдош дугонаси Оқилхоннинг маслаҳатлари ва ёрдами улуғланади.

Муродхон фақат жисмоний бақувват бўлиб қолмасдан ақл-фаросатда ҳам баркамол инсон. Шунинг учун ҳам у жуда кўпларни ажалидан бурун ўлдирган, қўпол ва бесўнақай қудратга эга бўлган Афсар девни ақл ва фаросат кучи билан осонгина ўзига бўйсундириб олади. Муродхон Афсар девни ухлаб ётган ҳолда кўради: «Муродхон қараб кўрди: дев даммини олганда, бир кўк каптар оғзидан чиқади, даммини тортганда ичига уриб кетади. Муродхон айтди: «Бурунги қариялар айтар эди: «Девнинг жони танасида бўлмайди. Бир урсанг, ўлмаса, тағи бир урсанг тирилиб қадимги тарзига кела беради. Ерга қони томса, ҳар қонининг қатрасидан дев пайдо бўла беради. Бу девга қилич солмайин, шу ўйимдан қолмайин, балонинг олдини

олайн, шунча юртдан ёр излаб, ғариб ғуристон бўлиб ўлмайин, эҳтиётимни қилиб, ўз билганимдан қолмайин, қандай бўлса, беғам турмайин»,— деб ўйлаб турди» («Муродхон», 100—101-бетлар).

Бу эпизод дoston қаҳрамонларининг мардлиги, дов-юраклиги, шижоат ва ғайратини бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади: даҳшатли хавфни ҳатто Муродхон минган бедов от сезиб, бирор қадам илгари босмагани, Афсар девнинг нафас олишидан тўзғиб ётган тўзон-қуюн устига боришга журъат этмагани ҳолда, Муродхон даҳшатли дев олдида қўрқиб, эсанкираб қолмайди, балки шундай хатарни енгил учун ақл кучини ишга солади, тадбир ва тафаккур билан чора излайди. Муродхон эпчиллик қилиб, девнинг оғзидан учиб чиққан каптарни — девнинг жонини ушлаб олиб, уни ўз измига қаратади ва ўзига хизмат қилдиришга мажбур этади. Бу кўпчилик романик дostonларда ва сеҳрли фантастик эртақларда инсон қудрати ҳамда ақл-иродаси ҳар қандай қўрқинчли, ҳайбатли, чексиз жисмоний ва сеҳрли кучга эга бўлган девдан ҳам устун деган ғоянинг дoston мазмунига сингдириб юборилганидан далолатдир. Бу ўринда жон танадан ташқарида яшаши мумкинлиги ҳақидаги анимистик тасаввурларнинг излари ҳам сақланиб қолганлигини таъкидлаш керак бўлади.

Муродхон Орзигул қўйиб кетган иккинчи ғовдан ҳам эсон-омон қутулиб, иккинчи синовни ҳам зўр муваффақият билан бажаради ва Афсар дев совға қилган фаланг отда жуда осонлик билан Гулистон юртига етиб келади. Орзигул пари учун Муродхоннинг йўлидаги қийинчиликларни енгил Гулистон юртига омон-эсон келишининг ўзи Муродхоннинг унга мувофиқ тенг эканлигини кўрсатувчи белги эди. Шунинг учун у Муродхонни қувонч билан қабул қилади, ошиқ-маъшуқлар бир-бирининг висолига етишади.

Лекин ҳали синов бутунлай тугагани йўқ эди. Энди Муродхон Орзигулнинг отаси Қирон шоҳни ва унинг сарой аҳлларини ўзининг Орзигулга муносиб қаҳрамон эканлигига ишонтириши керак эди. Дoston сюжети ривожидати бундан кейинги воқеалар ана шу мақсадга қаратилгандир. Орзигулни Гулистон юртдан олиб чиқа олиши ва йўлда қувиб келган Қирон шоҳ қўшини билан жангнинг Орзигулга лойиқ баҳодир эканлигини батамом исботлайди.

Шуни таъкидлаш керакки, жанг эпизоди дostonнинг бош, асосий мавзуини тўлдирувчи иккинчи мавзунинг — қаҳрамонлик йўналишининг равшанроқ ёритилишга ва

бош қаҳрамон фазилатларини бўрттириб кўрсатишга имкон беради. Худди шу эпизодда кўпчилик туркий халқлар қаҳрамонлик ва романик дostonларидаги эпик қаҳрамонларга хос баҳодирлик, довюраклик фазилатлари Муродхонда ҳам намоён бўлади.

Шу билан дostonнинг бош қаҳрамони учун бўлган асосий синовлар тугайди. Муродхон ва Орзигул пари Афсар девининг совға саломларини олиб, йўлда Оқилхон подшонинг ўрдасида меҳмон бўлиб, Оқтош юртига эсон-омон етиб келадилар ва «эл-халққа қирқ кун тўй-томоша бериб» мурод-мақсадларига эришадилар.

Дostonдаги асосий қаҳрамон курашининг хотимаси, сюжет тугунининг ечимида юсак гўзаллик ва бахт-саодатга эришишнинг бирдан бир йўли мақсад сари қатъий интилишидан, сабр-чидам, матонат, мардлик, жўшқин ғайрат кўрсатишдан иборатдир деган ғоя илгари сурилади. «Муродхон» дostonининг ғоявий мазмунидан келиб чиқадиган асосий фалсафий хулоса ҳам ана шундан иборат.

Дostonда Муродхон шаҳзодадан кўтарилган хон сифатида талқин қилинса ҳам, у халқ орасидан чиққан, халқ орзу қилган одил шоҳ, олижаноб инсон сифатида улуғланади. Чунки Муродхон ўз хатти-ҳаракати, фикр-туйғулари, атрофдаги кишиларга муносабати билан ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳнинг вакили сифатида эмас, балки халқ орзу қилган адолатни улуғловчи ҳукмдор. Профессор Ҳоди Зариф таъкидлаганидек, бошқа халқларнинг эпосидаги сингари, ўзбек халқ эпосида ҳам кўп ҳолларда ижобий қаҳрамон ва унинг душмани аристократик табақага мансуб киши сифатида талқин этилади. У албатта, шоҳ, хон ёки бек бўлиши керак. Ҳатто ижобий қаҳрамон меҳнаткаш халқ ичидан чиққан бўлса ҳам, оқибат натижада у подшо бўлади. Бу мотив ўзбек дostonлари ва кўпгина анъанавий эртакларнинг умумий хусусиятидир. Феодализм шароитида дoston қаҳрамонининг одатда шоҳ ёки хон ўғли бўлиши табиий ҳол эди. Лекин халқ тушунчасида фақат адолатли ҳукмдор туфайлигина бахтсизлик ва қашшоқликдан қутулиб, бахтли ва фаровон ҳаётга эришиш мумкин бўлган. Шубҳасиз халқ онгидаги бундай тушунча қаттиқ эксплуатация, жаҳолат ва дин ҳукмрон бўлган феодализм шароити турмушининг қолақлиги ва халқ оммаси сиёсий онгининг заифлиги билан изоҳланади²⁰.

²⁰ Зарифов Х. Т. К изучению узбекского народного эпоса, сб. «Вопросы изучения эпоса народов СССР», М., 1958, с. 110.

Достонда Муродхоннинг одиллиги дастлаб унинг Орзигулни излаб бегона юртларга отланган пайтидаги ўз юртининг подшолигини Оталиқ бекка топшириб, унга тайинлаб айтган қуйидаги сўзларида ёрқин намоён бўлади:

Улуғ дедим, останага бош урдим,
Оқтош мамлакатим сенга топширдим.
Давлатингдан шолу шолдам ўрагин,
Кеча кўрган тушни кундуз йўрагин,
Камбағал-қашшоққа яхши қарагин,
Одил бўлиб Оқтош эли сўрагин!
Сен эшитгин менинг айтган тилимни,
Фақирларга сен қилмагин зулмни,
Одил туриб сўра Оқтош элимни.

(«Муродхон», 39-бет)

Муродхон узоқ машаққатли сафардан ўз севгилисини олиб қайтганидан кейин ҳам ҳамма бекларнинг олдида Оталиқдан мамлакатни қандай бошқарганлиги ҳақида ҳисобот сўрайди. Бева-бечораларни хафа қилганлиги, ўзидан каттани иззат қилмаганлиги, мамлакатга жабр қилганлиги, манманлиги ошиб бировларга зулм қилганлиги учун уни қаттиқ койийди ва кўпчилик олдида қизартиради.

Достондан келтирилган шу икки эпизоднинг ўзидаёқ Муродхоннинг халқ орзу қилган одил подшо тимсоли эканлиги яққол намоён бўлади: у ўзидан катталарга ҳурмат кўрсатадиган, бек ва амалдорларига ишонадиган ва вақти-вақти билан улардан ҳисобот талаб қиладиган, бева-бечоралар ҳолидан хабар оладиган, дўстга олижаноблик, эътибор ва ҳурмат кўрсатадиган, ўз эли ва юртини севадиган, адолат ва ҳақиқат учун ҳормай-толмай кураш олиб борадиган инсон сифатида кўзга ташланади.

Достондаги ижобий образлардан яна бири — Орзигулдир. Орзигул меҳнаткаш халқнинг аёлларга нисбатан ижобий муносабатини, халқнинг озод муҳаббат, унга садоқат ва меҳру вафо, эркин никоҳ сингари идеалларини ўзида мужассамлантирган образдир. Орзигул ҳам ташқи қиёфаси, ҳам ички қиёфаси жиҳатидан гўзал, ақлли, уддабурро, донишманд, фаросатли бир қиз образидир. Одатда, романик достонларда, ишқий-фантастик эртакларда асосий ижобий аёл образлари парилар шаклида тасвирланади. Бинобарин, парилар образи ҳам инсоннинг энг қадимги тушунчалари билан боғланган ҳолда юзга келган бўлиб, улар афсонавий колорит ва романтик тасвири кучайтириш учун турли сеҳрли кучга эга бўлган девлар билан ҳам алоқа боғлай оладиган, керак бўлганда инсонга турли ҳолатларда кўриниш бера оладиган ёки

бир зумда кўринмай қоладиган аёллар тарзида тасвирланади. Шунга қарамай, парилар реал моҳиятга эга образлар тарзида берилади. Чунки уларнинг хатти-ҳаракати, фаолияти, хислати инсон билан, инсоннинг бахт-саодати билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун дoston ва эртақларда парилар инсон боласи олдига бажариш қийин бўлган шартлар, оғир вазифалар қўядилар, бу билан қаҳрамоннинг ижобий фазилатларини такомиллаштиришга ҳаракат қиладилар. Агар дoston ёки эртақ қаҳрамони бу шарт ва вазифаларни бажарса, париларнинг виеолига эриша олади. Шунинг учун ҳам қаҳрамон ўзининг бутун жисмоний, маънавий, ҳатто мўъжизавий куч-қувватини сафарбар этиб, парилардан ғолиб келишга интилади, ва ниҳоят, парига уйланади. Демак, парилар қўядиган шарт-синовлар маълум ситуация, саргузашт ва конфликтни туғдиради, қаҳрамон характери шу шарт синовлар билан боғлиқ ҳолда шаклланиб, такомиллашиб боради.

«Муродхон» дostonида ҳам худди шу анъанавий мотивдан фойдаланилган ҳолда Орзигул пари образи яратилган. Орзигул маънавий ва ташқи қиёфа гўзаллигининг тимсоли сифатида тараннум этилади. Орзигул дostonда гўзалликда тенги йўқ аёл сифатида тасвирланар экан, унинг ташқи қиёфаси анъанавий сифатлаш ва ўхшатишлар билан «жамоли офтобни хира қилади» ган «гул юзли дилбар», «гажакдор», «баркамол ойим» сифатида чизилади.

Орзигул пари Муродхонни севади ва охиригача ўз севгисига содиқ қолади. У биринчи гал Муродхонга ниқобли чўри қиёфасида кўринади. Муродхоннинг Чўлпонойни мўлжаллаб отган олмасини илиб олавериб, ўз севгилисига эришишга интилади. Орзигул дostonда ниқобини юзидан кўтарганда осмондан ой туққандай бўлиб қоладиган гўзал бир паризод сифатида тасвирланса ҳам, барибир оддий инсоний хислатларга эга бўлган аёл қилиб кўрсатилади. У никоҳ кечаси Муродхоннинг паризод эканини билмай, уни писанд қилмагани учун жаҳли чиқади, Муродхонни астойдил севса ҳам унинг қилмишига яраша жазо беришга жазм қилади ва Муродхоннинг отини отиб ўлдириб, сувсиз чўлда уни ёлғиз қолдиради. Шунда у Муродхонга изза гапларни айтади: «...Урдада мен сенинг раёингга қарадим. Сен мени одам қаторида кўрмадинг, сўзимни, ўзимни ҳурмат қилмадинг, у вақтда мени иззат қилмадинг, қадримни билмадинг, изза қилдинг, ҳолингни билмадинг, менга алам қилиб от-яроғингни олиб, сени келар,— деб умид қилиб, йўлда тенгсалиб юрдим. Бўлмаса, мазгилимга етиш қўлимдан келмасмиди!

Ҳар нима бўлса, бир кўриб қолсин, деб юрган эдим. Шу ўрдангда қилган иззангга бу менинг қилган иззам тўғри келди, икковимизники ҳам баробар бўлди. Энди кўнгилдаги гап шу бўлди. Энди бизнинг мазгилимиз узоқ йўлдир, кўп гапириб йўлдан қолдик. Энди биз сизники бўлдик. Машаққатсиз ҳеч иш бўлмайди. Машаққат тортмаса, қадрини билмайди, биз сизга ўз оёғимиз билан бордик. Унча мазаси бўлмади. Энди пича излаб бориб, хотин олар бўлсангиз оларсиз, бўлмаса, ўпкангиз ўзингиздан қолсин, — деди. — Биз ҳам борармиз, сиздан бўлакни демай, йўлингизга қараб турармиз, бу менинг қилганим ҳазил, кўнглингизга оғир олманг. Сиздан бўлакни биз нима қиламиз, албатта боринг! Йўлингизга қараб тураман» («Муродхон», 69—71-бетлар).

Орзигулнинг ана шу гаплари дostonнинг бутун моҳиятини, мақсадини белгилайди, гоҳвий мазмунининг асосини ташкил этади ва тарбиявий қийматини оширади. Чунки бу ишқий-романик дostonда илгари сурилган асосий гоҳ ҳар қандай эзгулик, олижаноблик, дўстлик, ватанпарварлик, қадрдонлик фақат соф севги туфайли амалга ошади, фақат муҳаббат инсон камолатини, маънавий қиёфасини белгилаб берувчи омил, ёвузлик ва ёмонлик устидан тантанани таъмин этувчи буюк куч, деган гоҳ худди шу воқеадан бошланиб асарнинг охиригача бутун мазмунга сингдириб юборилади.

Орзигул пари образи вафодор ёр, садоқатли дўст, меҳрибон ва ғамхўр киши образидир. Агар у чўлда Муродхонга нисбатан шафқатсизлик қилган бўлса ҳам, яна унга меҳрибончилик ва ғамхўрлик қилишга ҳам ўзида куч топади. У Муродхонни изза қилиш мақсадида қилган ишдан пушаймон бўлади. Шунинг учун Хунхор дарёсидан ўтиб, ўзининг дугонаси — Қўлқудуқ мамлакатининг подшоси Оқилхонга мен учун жафо тортиб, дарёдан омон ўтиб келса, уни ҳурмат қил, ҳолидан хабар ол, от миндир, йўл кўрсат, деб тайинлаб кетади. Бу билан у фаҳм-фаросатда ва ақл-идрокда ҳам тенги йўқ садоқатли ёр сифатида кўрсатилади. Демак, Орзигулнинг қаттиқ иродалиги, жасурлиги, иззат талаблиги ҳам унинг вафодорлигидан далолатдир.

Дostonдаги ижобий персонажлардан бири — Оқилхондир. Оқилхон — адолатли ҳукмдор, Қўлқудуқ деган мамлакатнинг подшоси. Оқилхон отаси ўлиб кетгандан кейин эгасиз қолган тахтга эгалик қилади. Бунга унинг отаси билан дўст бўлган Гулистон мамлакатининг подшоси Қирон шоҳ ҳомийлик ва меҳрибонлик кўрсатиб, Оқилхонни

отасининг тахтига миндиради ва Орзигул билан Оқилхон-
ни бир-бирига дўст қилдиради.

Маълумки, фольклор асарларида, айниқса, дostonлар-
да адолатли аёл ҳукмдорлик образи галереяси кенг, хил-
ма-хил планда яратилган. «Муродхон» дostonида ҳам бу
ҳолни кўрамыз. Шу маънода Оқилхон — халқпарварлик-
нинг, адолатсизлик ва зулм-зўрликка қарши халқ оммаси
нафрат ва ғазабининг халқ идеалининг ифодаси сифатида
юзгага келган образдир. Шунинг учун ҳам унинг манзили
обод, халқи тўқ, ўзи шу элу юртнинг адолатли ҳукмдори
сифатида тасвирланади.

Айни бир вақтда шу ҳукмдор аёл дostonда дўстлик
мавзуини равшанроқ ёритишга хизмат қиладиган персо-
наж вазифасини ҳам ўтайди, Оқилхон дўстлик бурчи ва
нормаларини яхши биладиган, дўст учун қўлидан кел-
ган яхшилиқни аямайдиган садоқатли шахсдир. Буни биз
Оқилхоннинг узоқ йўлдан ҳориб-чарчаб, машаққат че-
киб келган Муродхонни қабул қилиб, меҳмондўстликнинг
барча расм-русмларига амал қилган ҳолда иззат-иқром
кўрсатганидан ҳам, устига тўн ва кийим-бош кийтизиб,
«тилла, зарли-зарбоф афзаллар» билан безатилган бир
тулпор отга миндириб, Гулистон юртига жўнатганида
ҳам, ўз Орзигули висолига эришиб, бирга Кўлқудуққа
келган Муродхонни икки-уч кун меҳмон қилиб, уларни
Оқтош юртига кузатиш учун ўз сипоҳилари ва канизлари
билан Хунхор дарёсидан ўтказиб юборгунча ҳамроҳ бў-
лишларини лозим топганида ҳам равшан кўриш мумкин.
Оқилхон образи орқали содиқ дўст — катта бойлик, дўст
ёмон кунда ярайди, деган халқ фалсафаси тараннум
этилган.

Хулоса қилиб айтганда, дostonда мукамал ва ёрқин
тасвирланган Орзигул ва Оқилхон образларида фантаст-
тик-романтик ҳолат ва хусусиятларга қарамай, халқимиз-
нинг озод муҳаббат ва эркин никоҳ, вафо ва садоқат, са-
бот ва чидам, эрксеварлик ва жасорат, дўстлик ва оқи-
бат, ҳақиқат ва адолат сингари идеаллари мужассамлаш-
ган, хотин-қизлар ҳақидаги тарихий, халқнинг уларга
қарши ишончи, эъзоз-ҳурмати ўз ифодасини топган. Чун-
ки, фольклоршунос олим Ҳоди Зариф таъкидлаганидек,
«...халқ хотин-қизларнинг ақл-заковатига, қобилиятига ва
буюк руҳий кучига ишонган... Бу образлар, шубҳасиз,
халқнинг орзу умидларини ифода этади ва катта тарбия-
вий роль ўйнайди»²¹.

²¹ Уша тўплам, 115—116-бетлар.

«Муродхон» достонидаги ижобий персонажлардан яна бири Гулистон юртида Муродхонга ўз уйдан жой берган, уни «илик бериб, ўзига ўғил қилган» камбағал бир кампир — момо образидир. Момо образи билан оддий меҳнаткаш халққа хос бўлган инсоний фазилат — қаландарсифат мусофир кишига меҳрибонлик кўрсатиб, унинг ҳолини сўраш, уйи, ватани бўлмаган ғарибга жой бериш, унга тўғри ва ҳақ йўл кўрсатиш, уни ёмонликдан сақлаб қолиш фазилати улуғланса, иккинчи томондан, халқ хаёлидаги одил подшонинг меҳнаткаш халққа яқинлиги, ҳамдардлиги алоҳида таъкидлаб кўрсатилади. Достонда Муродхон подшозодадан чиққан идеал бир қаҳрамон сифатида тасвирланса ҳам, керак бўлган ўринда ана шу идеал қаҳрамоннинг бутун шон-шавкат ва мол-давлатдан кечиб, оддий бир қаландар бўлиб, «бенаволар маконини» ахтаришига, бошқа бир юртга бориб, оддий бир кампирга ўғил тутиниб, унинг уйида хизмат қилиб юришга тўсқинлик қилмайди. Бу билан халқнинг ҳақиқий подшо камбағалларнинг дарду аламини ва ҳаётини тушуна олади, уларга дўст, ҳамдард, улфат бўла олади, деган орзу-истаги ифода этилган. Дарҳақиқат, момо Муродхонни ўзига ўғил қилиб олгандан кейин ҳамма вақт унинг ҳолидан хабардор бўлади, тунда Қирон шоҳ қизи Орзигулнинг жамоли шуъласида «катта бир шаҳар ой туққандай бўлиб, оқшом ёруғ бўлиб, олган олиб, сотган сотиб, нечовлари анграиб, осмонга қараб ётиб, нечовлари бозор қилиб, кетган кетиб» ётган воқеанинг сирини, сабабини сўраганида, момоси у «жинлар бозори» деб Муродхонни алдайди. Бу билан у Муродхонни бозорга бориб, бирор фалокатга гирифтор бўлишини истамайди. Момосидан яширинча кечаси уйдан чиқиб кетиб, бозор сирини билган, Орзигул пари билан учрашиб келган Муродхонга жонкуярлик қилади.

Ҳатто Муродхон Орзигул пари билан дийдор кўришиб келгандан кейин ундан «мушк иси келаётгани»дан хавфсираган момо Муродхоннинг барча кийимларини ечиб олиб куйдиради ва кулини тўрвага солиб, шаҳарнинг четига чиқариб ташламоқчи, бу билан уни жаллодлардан қутултирмоқчи, ўлимдан олиб қолмоқчи бўлади.

Умуман, момо образи тасвири орқали «Муродхон» достонининг халқчиллиги янада бўрттириб кўрсатилган ва достоннинг аҳамияти оширилган, меҳнаткаш халқнинг аёлларга нисбатан ҳурмати, муҳаббати ва уларни улуғлаши яна бир бор таъкид этилган.

«Муродхон» достонида Муродхон, Орзигул, Оқилхон каби ижобий образлар сингари салбий образлар ҳам ма-

ҳорат билан ишланган ва дoston мазмунини очиб беришга, ижобий образ ва персонажлар фазилатларини янада равшанроқ кўрсатишга хизмат қилдирилган. Буни биз дostonда салбий, ёвуз кучларнинг тимсоли сифатида тасвирланган Афсар дев ва Қирон шоҳ образларида равшан кўраимиз.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, Афсар дев образи бадий ижодиётнинг қадимий турларидан бўлган миф ва афсоналарда яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахтсизлик ўртасидаги кураш фонида гавдаланувчи девлар тимсоли сифатида яратилган бўлиб, у дoston бош қаҳрамонининг куч-қудратини, халқ хаёлий тасавуридаги даҳшатли хавф-хатарга чидами ва матонатини улуглашга хизмат қиладиган мифологик образдир. А. М. Горький Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ Биринчи съезида қилган докладида қадимги миф ва афсоналарнинг аҳамиятига берган баҳоси бу образнинг дostonда тутган ўрни ва моҳиятини янада равшанроқ англашга ёрдам беради. Чунончи, А. М. Горький: «Қадимги эртаклар, мифлар ва афсоналарнинг маълум эканлигига шубҳа қилмайман, аммо мен бу эртак, миф афсоналарнинг асосий маъзани чуқурроқ тушунишларингизни истардим. Буларнинг асосий ғояси қадимги даврлардаги меҳнат кишиларининг юкини енгиллаштиришга, уларнинг иш унумини оширишларига, тўрт оёқли ва икки оёқли душманларга қарши қуролланишларига ҳамда сўз кучи — «авраш», «афсун» йўли билан табиатнинг кишиларга хатарли бўлган ҳодисаларига таъсир этишларига қаратилган»²², — дейди.

Ўзбек дostonлари ва эртакларида девлар кўпинча ёмонлик тимсоли, инсоннинг тинч ҳаётига зарар етказувчи даҳшатли махлуқлар сифатида талқин этилади. Дев жуда улкан, қўрқинчли, ҳайбатли бўлиб, чексиз жисмоний ва сеҳрли кучга эга. У баланд бўйли, баданини жун босган, думли, шохли, башараси хунук, мўйлови ва киприги узун, оғзи катта, сўйлоқ тишли, тирноқлари узун бир махлуқ сифатида тасвирланиб, ҳамма вақт бош қаҳрамон йўлига ғов бўлган кучлар сифатида кўрсатилади. Чунончи, «Муродхон» дostonида ҳам Афсар девнинг анъанавий тасвири чизилиб, бир юганда «олти ой юрар», «ухласа олти ой ухлар» деб кўрсатилади ва Муродхон унга йўлиққан вақтда унинг ухлаб ётган вақтидаги портрети шундай чизилади: «Бу афсар девнинг одати эди. Бир юрса,

²² Горький М. Адабиёт ҳақида. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, 1962, 265-бет.

олти ой юрар эди. Бир ухласа, олти ой ухлар эди. Неча вақт анғиб юрар, муддатидан ўтиб, уйқусининг вақти келиб, неча кундан бери ухлаб ётган эди. Оғзи-бурнидан чиққан буғ осмондаги тутундай бўлиб, тўрт тарафга тўзон бўлиб кетган эди... Бориб кўрса, дев хурракни баланд тортган, хуррагига, оғзидан чиққан дамига кўлдаги қамишлар таппа тушиб ётган, Муродхонни девнинг дами тебратган: танаси тепадай, калласи қападай бўлиб ётган...

Еттита калласи бор. Бир калласини кўрган одам тоқат қила олмайди. Хўп тикилиб қараса, чидамсиз; дев дамини тортса, пўталар дамига чошиб кириб, чиқиб бориб ётибди. Қумрон қошиб, бурни қирқ йилдан бери ётган эски ёрдай бўлиб, бир баҳайбат, ёмон дев экан» («Муродхон», 100—101-бетлар).

Ана шу даҳшатли ва қудратли махлуқ дostonнинг асосий бош қаҳрамони Муродхон йўлидаги энг катта тўсиқ, энг даҳшатли ёв эди. Чунки бу девнинг ўзи Қирон шоҳнинг қизи Орзигул парининг жамолига ошиқ бўлиб, Кўҳиқоф мамлакатидан ўзининг шоҳлигини, Тариқин шаҳридаги бутун бойлигини қолдириб, Ўртачўл манзилида кўрғон солиб, Орзигулнинг унча-мунча хизматларини қилиб юрар эди. Шунинг учун у Орзигулни қидириб келаётган ҳар қандай инсон зотини ўлдиришга жазм қилган эди.

Афсар номини эшитишнинг ўзиёқ одамларга даҳшат солар эди. Бу ҳолни Қирон шоҳ ўз амалдорлари билан қизини излаб Афсар девнинг маконига боришни маслаҳат солганда, ҳамма бирдай иккиланиб қолганлиги тасвиридан ҳам билиш мумкин. Лекин халқ фантазияси билан жилоланган бош қаҳрамон ўз куч-қувватига ишонади. Шунинг учун ғайратидан «тоғларни талқон», «деву одам зарбидан яксон» бўлган шундай «зўрабор» Афсар дев оғзидан каптар бўлиб чиққан жонини Муродхоннинг қўлида ушлаб турганини кўрганидан кейин «ақли шошиб қолди», «дев бежон бўлиб, ўлар ҳолига етиб, дами қайтиб, Муродхоннинг оёғига йиқилди» ва унга ялиниб, ўзининг бутун жисмоний ва сеҳрли кучини Муродхон хизматиغا бағишлашга ваъда қилади:

Ханжар уриб, бағрим қонга тўлдирма,
Мен ҳам кераклиман, дўстим, ўлдирма!
Қайга амр қилсанг, ўзим борарман,
Қандай хизмат бўлса, ўрин қиларман

(«Муродхон», 101-бет)

Кўрамызки, инсон қудрати, ақл-заковати ҳар қандай ғайри табий, афсонавий кучларни ҳам енгишга қодир.

Бу — халқ ишончи, халқ фантазияси заминининг ҳаётий ҳақиқатга асосланишининг ифодасидир. Афсар дев Муродхон измига бўйсунгандан кейин у билан дўст тутинади, унинг хизматларини бажариб, мушкулини осон қилади, сўраган манзилига осонгина етказиб қўяди. Унинг Муродхонга қилган энг катта ёрдами унга ўзининг фаланг отини бериб, узоқ масофалик Гулистон юртига етиб боришга, унга зулм қилган шоҳ жаллодларидан ўчини олишига ва Орзигулни мингаштириб Афсар дев маконига омон-эсон етиб келишига имкон беради. Шубҳасиз, бундаги фаланг от халқ фантазиясининг меваси бўлиб, у қадим замонлардаёқ кишиларнинг узоқни яқин қилиш, учиш ҳақидаги материалистик тафаккури нишонасидир. Бинобарин, ана шундай халқ фантазияси кишиларнинг меҳнатини енгиллаштиришга, меҳнат қуроолларини кашф этишга, улмас тафаккур асосидаги меҳнат натижасида келажакда катта кашфиёт қилишга қаратилганки, бунга ўхшаш ҳар қандай фантазия заминиде ҳақиқат ётишини М. Горький жуда тўғри таъкидлаб кўрсатган. «Кишиларнинг қудратли ривожини олдиндан севиб, уларнинг қобилиятини идеаллаштирган афсоналар яратиш ўз негизига кўра реалистик эди. Ҳар бир қадимий фантазиянинг парвозида уни ҳаракатга келтириб учирган кучни осон пайқаш мумкин, бу куч инсонлар меҳнатини енгиллаштиришга бўлган интилишдир. Бу интилишнинг турмушга жиомоний меҳнат қилишлари томонидан тадбиқ қилингани жуда равшандир»²³.

Демак, Афсар дев бошда ҳар қандай ёмонликнинг тимсоли, кишиларнинг осойишталиги ва бахт-саодати йўлида курашувчи қаҳрамонларнинг душмани сифатида гавдаланувчи мифологик образ бўлса, Муродхон куч-қудрати ва ақл-заковати олдида ўз ожизлигини ҳис қилганидан кейин дoston қаҳрамонининг хизматкорига айланади, ижобий бир функцияни бажара бошлайди. Бинобарин, меҳнаткаш халқ, бундай дев сингари мифологик образни яратиш билан жамият ва табиатдаги бахтсизлик ва офатларнинг сабабини, моҳиятини тушуна олмаган бир шароитда ҳам ўз куч-қувватларига ишонганликларини, ўз олий мақсадлари йўлидаги баҳодирлар курашувида девларнинг мағлуб бўлишини ифодалаган бўлсалар, иккинчи томондан «меҳнаткаш халқнинг табиатга эга бўлиш идеали, ижод ва ихтиро тилаклари ва иқтидори гавдаланган»²⁴. Бунда халқнинг зўрлик ва ёвузлик, қабоҳат ва

²³ Уша асар, 266-бет.

²⁴ Шайхзода М. «Ширин билан Шакар» ҳақида. Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. Тошкент, 1973, 38-бет.

разолатга бўлган чексиз нафрати «фантазия, хаёлот ва мислсиз муболага»²⁵ орқали кўрсатилган.

«Муродхон» дostonидаги салбий персонажлардан яна бири Қирон шоҳдир. У — ҳамма вақт ўз шахсиятини, ўз манфаатини биринчи ўринга қўядиган золим ва босқинчи феодал ҳукмдорнинг яққол тимсоли. Қирон шоҳ қизи ётган олтин кўшкка биров келганини одамлардан эшитиб, иззат нафсига тегади ва қизига ғазаб қилиб, ким келганлигини айтиб беришини талаб қилади. Қизи биров келганини бўйнига олмагандан кейин, Қирон шоҳ ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, ўз фарзанди ҳақида ҳам қайғурмасдан, қирқ жаллодни чақириб: «уйма-уй, ҳовлима-ҳовли, раста-ма-раста юриб қаранглар, кимнинг устидан мушкнинг иси чиқса, сўрамай дарров ўлдириңглар!» — деб буюради («Муродхон», 131-бет).

Қирон шоҳнинг золим подшоларга хос яна бир характерли хусусияти унинг лашкар тортиб, қизнинг кетидан Афсар дев манзилига боришида ҳам намоён бўлади. Бунда у оталик ҳисси туфайли эмас, балки элга қайси юз билан қарашини, номусга қолганлигини ўйлаб, иш кўради: «шоҳлик шону шавкатига, подшолик давлатга «Қирон шоҳнинг қизи бетайин йўқолибди» деган ланқа яхши эмас» (Муродхон», 149-бет), — деб бутун бир катта лашкарни кўра била туриб ўлимга бошлайди. Муродхоннинг баҳодирона савашини, мардонавор жанги туфайли қўшинларининг кўпи ўлиб кетгани, яраланиб сулайиб ётгани, Қоварбек сингари ботир лашкарбошиларнинг нобуд бўлгани унга писанд эмас. Аксинча, шундай катта лашкарга тенг келган Муродхоннинг қилган ишига қойил бўлиб» қизим Орзигул яхши, ўзига тенг подшоини топиб олибди», деб хурсанд бўлиб, ўз юртига қайтиб кетади.

Демак Қирон шоҳ образи орқали феодал ҳукмдорнинг босқинчилиги, золимлиги, жоҳиллиги, шахсиятпарастлиги, ўз манфаатлари ва иззат-нафси олдида ҳатто фарзандларининг ҳам бахт-саодатига зомин бўлувчи худбин ва каззоблиги фош этилган: бундай подшоларнинг эзгуликка, муҳаббат туйғуларига қарши кураши адолатсиз кураш бўлгани учун мағлубиятга маҳкум эканлиги кўрсатилган.

Шундай қилиб, дostonдаги образлар системаси ҳам ижобий, ҳам салбий томонлари билан мукамал тасвирланган ва дoston мазмунини очишга хизмат эттирилган. Зотан, ўзбек фольклорида катта ўрин тутган «Муродхон» сингари юксак бадий эпосда бош қаҳрамонларнинг ин-

²⁵ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент, 1974, 118-бет.

сон тилагидаги идеал сифатида тасвирланиши Фозил шоирнинг юксак истеъдодидан, зўр ҳофизасидан далолатдир. Чунки халқимизнинг орзу-умидларини ифодалаган бу дoston мардлик ва ботирлик, эпчиллик ва уddaбуронлик, ақл-идроклилиқ ва фаҳм-фаросатлилиқ, дўстлик ва содиқлик, самимийлик ва вафодорликнинг гўзал намунасидир. Дostonдаги бош қаҳрамонлар кураши ва хатти-ҳаракатининг хотимасида бахт-саодатга, муҳаббатда вафодорликка, мустаҳкам оила қуришга эришишнинг бирдан-бир йўли — мақсад сари қатъий интилишдан, сабр-идам, матонат, мардлик, жўшқин ғайрат, қаҳрамонлик кўрсатишдан иборатдир, деган гоя илари сурилган. Муҳаббат инсон маънавий қиёфасини белгилаб берадиган имил, ҳар қандай ёвузлик устидан қилинадиган ғалабани таъмин этадиган куч, одамни ҳақиқий инсонга айлантирадиган, уни қаҳрамонликларга ундайдиган ва унинг қалбига ҳамма эзгу фазилатларни рўёбга чиқарадиган восита сифатида тараннум этилган, улуғланган. Дostonнинг катта тарбиявий ва маърифий аҳамияти ҳам ана шундан иборатдир. Чунки ундаги асосий образлар умумбашарий орзу-интилишлар, олижаноб инсоний фазилатлар учун курашувчи идеал қаҳрамонлар сифатида кўрсатилган, маънавий жиҳатдан ибрат бўлувчи образ даражасига кўтарилган. Унинг улуғланиб, севилиб тингланиб ва ўқитиб, бадий завқ бериб келаётганлигининг боиси ҳам ана шундадир.

ХУЛОСА

Ўзбек халқ оғзаки бадий ижоди кўп асрлик бой тарихга — хилма-хил жанрларда яратилган кўплаб ғоявий-бадий мароқли асарларга, хусусан, жаҳон маданияти хазинасига самарали ҳисса бўлиб қўшилган халқ эпосининг ажойиб намуналарига эга. Чунки ўзбек халқ ижодида мингларча йиллар давомида халқ фантазияси, ақл-заковати ва донишмандлигининг туганмас бойликлари тўп-ланган бўлиб, улар ўз оригиналиги, жозибадорлиги, жуда кўп жанрларга бойлиги, чуқур ғоявийлик билан суғорилган юксак бадий асарларининг кўплиги билан ажралиб турадиган ва ўз илдизлари билан Ўрта Осиё халқларининг қадимий маданиятига бориб тақаладиган бебаҳо меросни ташкил этади. Бу мерос, хусусан, унда катта ўрин тутадиган эпик турдаги жанрлардан бири — дostonлар халқ оммасининг ҳаёти, маданий-маиший анъаналари, ижтимоий идеаллари, демократик фикрлари ҳамда фаровон, тинч ва адолатли турмуш ҳақидаги, ёвузлик кучларига қарши курашга қодир бўлган ва яратувчилик, бунёдкорлик ишига хизмат қиладиган асрий орзулари билан мустаҳкам боғлангандир. «Рустам» туркуми дostonлари бу бебаҳо маданий мерос орасида муҳим ўрин тутайди.

«Рустам» туркуми дostonлари ўзбек халқининг эпик ижодиётида алоҳида ўрин тутган ва катта бадий аҳамиятга молик бўлган доҳиёна халқ санъатининг юксак намунаси ҳисобланади. Чунки бу дostonлар ҳам уни яратган халқ тарихи, дунёқараши ва идеаллари билан боғлиқ бўлиб, уларда меҳнаткаш халқнинг ўтмишдаги орзу-умидлари, эзгуликка интилишлари, курашлари, феодалларга қарши нафрат-ғазаблари ифодаланган, юксак инсоний фазилатлар мардлик, жасурлик, мустаҳкам иродалилиқ, қийинчиликлардан қўрқмаслик, чин дўстлик, фарзандлик бурчини бажариш, оилани мустаҳкамлаш, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат улуғланган. Шунинг учун ҳам бу дostonлар неча юз йиллар давомида халқ ёдида сақланиб, халқ шоирлари томонидан куйланиб, ижодий бойитилиб, сайқал берилиб, оғиздан-оғизга ўтиб, ардоқланиб, бизгача

етиб келган. «Рустам» туркумини ташкил этган достонлари («Рустамхон», «Офтоб пари» ёки «Офтобой», «Рустамнинг яраланиши», «Муродхон», «Султонхон») Оқтош вилоятининг эпик баҳодирлари Рустамхон ва унинг авлодлари саргузашти ҳақида ҳикоя қилади. Улар наслий ва биографик принциплар асосида бир туркумга бирлашган мураккаб сюжетли достонлар силсиласидир. Бу достонлар, жанр хусусиятларига кўра, ўзбек достончилигида катта ўрин тутадиган романик достонлар турига киради ва улар ҳозирги ҳолида XVI—XVII асрларда шаклланган. Шу билан бирга бу достонларнинг айрим мотивлари анча қадимий асосларга эга.

Кўп составли ва мураккаб сюжетли бундай каттакон туркумнинг шаклланишида «Рустамхон» достони муҳим роль ўйнаган. Чунки у туркумдаги энг биринчи яратилган достондир. Ундаги асосий мотивлар, воқеа ва эпизодлар, образ ва ғоялар кейинги достонларнинг яратилишига асос бўлган. Шунинг учун ҳам «Рустам» туркумидаги беш достондан учтаси («Султонхон», «Офтоб пари», «Рустамнинг яраланиши» достонлари) ёзиб олинмаганлиги сабабли унутилган бўлсалар-да, мазкур туркумликдаги «эпик монарх» билан боғлиқ етакчи достоннинг бир нечта вариантда бизгача етиб келиши юқорида айтилган уч достоннинг сюжет йўналиши, ғоявий жиҳатлари ҳақида хулосалар чиқаришга имкон берди. Маълум бўладики, юзак қараганда географик туркумликка хос алоқада бўлган «Муродхон» ва «Рустамхон» достонлари «Султонхон» достони орқали генеалогик туркумликни ташкил этади. Чунки унда Султонхоннинг Муродхоннинг фарзанди эканлиги ва унинг Ҳуройимга уйланиши учун бажарган шартлари ҳақида гап кетади. Бошқача айтганда, ҳар уччала достон Рустам ва унинг ота-боболари ҳақида ҳикоя қилади. «Офтоб пари», «Рустамнинг яраланиши» достонлари эса, «Рустамхон» достони билан бирлашиб биографик ёки серияли туркумликни ташкил этади. Чунки бу достонлар «эпик монарх» бош қаҳрамон Рустам биографиясининг турли томонларини тасвирлашга бағишланган. Демак, бу достонлар ҳаётдаги ижтимоий эҳтиёж — Рустам ва унинг эпик биографиясига, авлодлари фаолияти ва тақдирга айтувчилар ва тингловчиларнинг қизиқишлари туфайли генеалогик ва биографик туркумлик принциплари асосида яратилган.

Текширишларимиз шуни кўрсатдики, туркумга кирувчи достонлар бир томондан, «Рустамхон» достонидаги айрим эпизод ва мотивларнинг икки томонга қараб ривожлантирилиши, иккинчидан, ундаги асосий мотивларнинг

янгича комплектлаштириш натижасида шаклланган. Шунга қарамай, бу дostonларнинг ҳар бири оригинал, ўзинг хос санъат асари даражасига кўтарилган. Бу мулоҳазан «Рустамхон» ва «Муродхон» дostonларининг ғоявий-бадий таҳлили тўла равишда тасдиқлайди.

«Рустамхон» дostonи туркумда муҳим ўрин тутади. Чунки у туркумнинг биринчи ва асосий дostonидир. Унда: Ватанга, халққа чексиз муҳаббат, садоқат, фидоюрлик душманга нисбатан ўтли ғазаб ва нафрат, ёрқин мақсад ва эзгулик йўлида довюраклик, мардлик, жонбозлик ва қаҳрамонлик, чинакам ва беғараз дўстлик, самимий муҳаббат ва вафодорлик каби мотивлар илгари сурилади. Бу мотивлар бир-бирига зид икки олам кураши фониди, жонли образлар воситасида тасвирланиб, бу олижаноб инсоний фазилатлар фақат меҳнат аҳли вакилларига ва уларнинг орзу-умидларини ифодалайдиган кишиларгагина хос эканлиги ишонарли манзараларда кўрсатилган. Дostonнинг бадий ғоявий таъсир кучи, маърифий ва тарбиявий, одамларга яхши ва гўзал хислатларни сингдириш борасидаги вазифаси ҳам ана шундан иборатдир.

«Рустамхон» дostonида ифодаланган муҳаббат ва оила, дўстлик ва садоқат, қаҳрамонлик ва ватанпарварлик ҳақидаги фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашлар «Муродхон» дostonида янада равшанроқ баён этилган; меҳнат аҳлининг тенг севги, севгида доим садоқатда бўлиш, ҳақиқий севги йўлида доим жонбозлик кўрсатиш — узоқ саргузашт ва қийинчиликларни янада жозибалироқ тасвирланган; ҳаётий тажрибалар асосида севги ва садоқат, ўзаро ҳурмат ва одамийлик масалалари билан боғлиқ бўлган можароли, саргузаштли ва қизиқарли воқеа-ҳодисалар талқинидан ғоявий-эстетик ва тарбиявий хулосалар чиқарилган. Чунки «Муродхон» дostonи романик турдаги дostonларнинг ишқий-романик жанрига мансуб бўлиб, унинг умумий композициясида Муродхон ва Орзигулнинг бир-бирига бўлган муҳаббати, бош қаҳрамоннинг оила қуриш мақсадида шу паризодни излаб узоқ юртга сафари биринчи планда туради, асосий мавзунини ташкил этади.

«Муродхон» дostonида тасвирланган воқеа-ҳодисалар ва улар асосида илгари сурилган ғоявий мотивлар маълум тенденцияни ёқлаш учун хизмат қилади. Дostonда тилга олинган реал ҳаёт лавҳалари ҳам, табиат манзаралари ҳам, фантастик воқеа-ҳодисалар ҳам, афсонавий махлуқлар ҳам худди шу мақсадда зўр санъаткорлик билан тасвирланган бўлиб, улар бир-бири билан узвий боғ-

ланиб кетади, бири иккинчисини тўлдиради. Достон қаҳрамонлар талқинидаги оригиналлиги, эпизодик воқеаларга бойлиги ва фактик пишиқлиги, мустаҳкам ва қадимий анъаналар билан бирга шоир ижодкорлигининг қўшилиб кетганлиги, бадий тасвир воситаларининг ғоят хилма-хиллиги, мотивларнинг реал ҳаётга яқин қилиб тасвирланиши билан алоҳида гўзаллик ва оригиналлик касб этадиган мумтоз асардир. Ҳар иккала достон ҳам халқимиз эпик традициясининг барча услубий тасвир воситаларини: доимий сифатлашлар, ўхшатиш ва метафора (истиора)лар, киноя ва қочириқлар, муболағалар, доимий услубий поэтик формулалар ва анъанавий эпик қолиплар (доимий қайтариқ мисралар), мақола ва ҳикматли сўзлар, образли параллелизмлар, анъанавий аллегория (мажоз)лар ва бошқа бадий тил воситаларини ўз ичига қамраб олган бўлиб, улар достонларда илгари сурилган фикрларни образли ифодалашга, характер ва манзаралар яратишга, қаҳрамонларнинг муайян вазиятдаги ҳолати ва ўзига хос хусусиятларни яққол тасаввур этишга имкон берган. Уларда ишлатилган ҳар бир бадий усул достон қаҳрамонларининг фаолиятига хос айрим белгиларни очишга, тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларнинг таъсир кучини оширишга, тасвирда кўтаринкиликка эришишга хизмат этган, уларнинг бадий қимматини оширган, ижтимоий тарбиявий ва ахлоқий-таълимий таъсирини кучайтирган.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Туркумликда дostonларнинг тутган ўрни	9
«Султонхон»нинг сюжет чизиқлари	16
«Офтобой» дostonининг асосий сюжет чизиқларини тиклаш мумкинми?	18
Туркумликининг сўнгги дostonи «Рустамнинг яраланиши»деб аталади	20
«Рустамхон»	22
«Муродхон» дostonи	33
Хулоса	60

Махмуда Абидова

ЦИКЛ ДАСТАНОВ «РУСТАМ»

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабop адабиётлар таҳрир хай'ати томонидан нашрга тасдиқланган.

Муҳаррир Қ. Оқилхонов
Рассом Д. Файзирахмонов
Техмуҳаррир Г. Чурина
Корректор Д. Сирожиддинова

ИБ № 2416

Теришга берилди 9.06.82. Босишга рухсат этилди 7.07.82. P05665. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 3,36. Ҳисоб-нашриёт л. 3,2. Тиражи 2000. Заказ 130. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.